

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:

Завідувач кафедри д.і.н., професор

Володимир РОМАНЦОВ

(підпис)

(ПІБ завідувача кафедри)

« ____ » _____ 20__ р.

«ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА МИКОЛИ КОРФА»

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня
вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Середня освіта. Історія»
Резніченка Олександра
Віталійовича

Науковий керівник
Новікова Світлана Віталіївна,
к.і.н., доцент
кафедри історії та археології

Рецензент:
Ковальчук Тетяна Вікторівна,
к.і.н., доцент кафедри
природничонаукових та
гуманітарних дисциплін
Азовського морського інституту
Національного університету
«Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 2021 р.

ВСТУП.....	3 - 11
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12 - 35
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ М. КОРФА У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ ШКОЛИ.....	36 - 60
РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНІ НАПРАЦЮВАННЯ М. КОРФА ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ	61 - 77
ВИСНОВКИ.....	78 - 89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90 - 99

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: На сучасному етапі державотворення України існує багато проблем. Найактуальнішою проблемою залишається становлення повноправної системи органів місцевого самоврядування, які спроможні задовольняти потреби народу, сприяти формуванню громадської самосвідомості, соціально-економічному, культурному та духовному розвитку України в цілому. Якість життя і освітній потенціал українського суспільства визначається в основному рівнем освіти і культури населення. Сьогодні рівень розвитку освіти повинен відповідати сучасним потребам суспільства і ринку праці, він виступає найважливішим потенціалом успішного суспільного розвитку.

Земська реформа, проведена Олександром II у 1864 році, дала позитивний поштовх у взаєморозумінні державної влади та народу. Проаналізувавши функціонування земств у 60-ті роки XIX століття у Маріупольському повіті та взагалі в селах Приазов'я, можна простежити таку наглядну картину.

Цей історичний досвід дуже корисний для нас, а саме у формуванні основ взаємодії та взаєморозуміння районних органів самоврядування та органів виконавчої влади. Також актуальним залишається питання самостійності у діях органів місцевого самоврядування у вирішенні місцевих проблемних питань.

Сьогодні початкова освіта знаходиться у стадії реформування. Головною метою модернізації початкової освіти є наближення та співвідношення педагогічного процесу реаліям та потребам українського суспільства. Така мета буде досягнута не лише завдяки наближенню до світових стандартів освіти та культури, але й через процес збереження українських традицій та ментальності. Результат ми побачимо лише тоді, коли зможемо проаналізувати історію освіти від її початку і до сьогодення.

Актуальність теми дослідження обумовлена потребами сьогодення, тому що вони диктують нам критично мислити та обґрунтовувати історичні події минулого, щоб потім у майбутньому не допускати помилок та набувати

позитивний досвід.

В своїх монографіях та дисертаціях проблема розвитку шкільництва у регіоні досліджувалася в працях, присвячених Правобережній Україні (Л. Дровозюк, С. Лаба, Н. Поліщук), Лівобережній Україні (В. Борисенко, В. Бойко, В. Курченко), Донеччині (О. Мармазова, В. Подов, Л. Терських, С. Саяпіна), Слобожанщині (В. Бочаров, Л. Корж, Т. Кравченко, С.Золотухіна), Закарпаттю (М. Ігнат), Волині (В. Омельчук) та ін.

Питання розвитку початкової земської освіти й педагогічної думки в межах м.Маріуполя та сіл Приазов'я ми можемо зустріти у дисертаційних дослідженнях і монографіях з історії регіональної педагогіки багатьох науковців: І. Зайченка, Б. Бровка, Н. Бацак, М. Євтуха, Н. Заволоки, В. Курила, В. Курченка, О. Мармазової, А. Маскіної, І. Пухи та інших.

Постановка проблеми: Відродження української державності, а також відновлення історичної дійсності, яке відбувається у складних умовах сьогодення, таких, як політична нестабільність, важке соціально-економічне становище України в умовах військового конфлікту – все це в першу чергу накладає свій відбиток на свідомість народу.

Розвиток національно-культурних цінностей та освітніх традицій українського народу беруть свій початок ще з історії етнічних спільнот, які населяли українську землю з початку XIX століття. І саме наука та науковий підхід до збереження культурної спадщини українського народу вирішує це питання у комплексі з позиції науковості.

Привабливість та зацікавленість для нас має педагогічний досвід та діяльність етнічних меншин у формуванні та розбудові освіти та культури України в період їх перебування на українських землях, особливо у Маріуполі та Маріупольському повіті.

Вивчаючи проблему розвитку шкільництва у селах Приазов'я в період виникнення земств, можемо простежити за **науковими працями, програмами, планами** багатьох науковців, істориків, дослідників. Вони, насамперед, у своїх працях досліджують та висвітлюють історію розвитку освіти та культури

окремих етнічних спільнот, таких як греків, євреїв та інші. Але історія розвитку освіти та культури зокрема народів Північного Приазов'я та вплив на цей розвиток етнічних спільнот недостатньо досліджений. Грецькій спільноті Надазов'я присвячені наукові праці викладачів Маріупольського державного університету – С. Арабаджи, М. Подгайко, науковців – Н. Бацак, С. Калоєрова, єврейську спільноту досліджували – В. Гончаров, С. Нестерцова, культуру та життя чехів у своїх працях описувала М. Курінна, С. Пачева описувала культуру болгар.

Взагалі проблемою дослідження питання земської реформи приділяли увагу такі російські дослідники, як Б.Веселовський, А.Васильчикова, Л.Лаптева, М.Єрошкін, Н.Новікова, Н.Пірумова та інші. На сучасному етапі досліджують В.Фадєєва, М.Гришук, А.Лохматова.

На сучасному етапі дослідженням земської політики займається Л. Лихачова. Вона особливу увагу приділяє діяльності грецьких земських шкіл, взаємодії земств та грецьких сільських громад.

Також у зв'язку з активізацією грецьких товариств, які досліджують проблеми історії маріупольських греків, з'являються дослідження Н.Терентьєвої, А.Гедьо, Л.Якубової.

Об'єктом дослідження в роботі є історія розвитку початкової земської освіти в селах Приазов'я. Велике значення має антропологічний підхід, використаний у роботі. У центрі цього підходу знаходиться людина з її повсякденним життям, думками, турботами. Треба простежити взаємодію між людьми, між людьми та владою, здійснити аналіз економічного, політичного та соціального життя соціуму.

Предметом дослідження виступає формування цілісної картини становлення та розвитку земського шкільництва у селах Приазов'я в період з кінця XIX – початку XX століття. Аналіз стану шкіл, особливостей розвитку навчального процесу та розвиток шкільництва й освіти взагалі протягом цього періоду.

Хронологічні межі дослідження: За хронологією у роботі досліджено історичний період 1864 – 1918 років, від проведення земської реформи фактично до її скасування. Верхня межа фактично характеризується проведенням реформ у Російській імперії, які стали базою створення органів місцевого самоврядування на селі і як наслідок їх діяльності – виникнення та розвиток земської школи та їх скасування. Нижня межа – кардинальні зміни в системі демократичних перетворень та завершальний етап у структурі земської початкової освіти.

Географічні межі дослідження – складають Маріупольський повіт Катеринославської губернії та села Приазов'я, які входили до нього. Фактично – це межі сучасних Донецької та Запорізької областей, які є частиною України. Унікальністю дослідження є цей край з його неповторним етнічним складом населення, історико-культурними традиціями. Саме Приазов'я ми можемо розглянути як конкретний етносоціальний простір, який має свою неповторну історію розвитку початкової освіти.

Методологічну основу дослідження склали принципи науковості, об'єктивності, системності, історизму. Серед спеціальних методів під час вирішення поставлених завдань, при обробці джерел, аналізі подій та у процесі написання роботи використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні **методи дослідження**, а саме хронологічний (розвиток шкіл в селах Призов'я); порівняльно-історичний (шляхом порівняння встановлені особливості різних етапів розвитку земського шкільництва та в порівнянні з сучасністю); системний (у процесі дослідження визначено зміст, характер, напрями діяльності земств); статистичний (під час обробки статистичної інформації стосовно кількості шкіл та навчання учнів у школах Маріупольського повіту). Всі вони в комплексі склали необхідний інструментарій в процесі аналізу досліджуваного матеріалу.

Джерельна база представлена: Основний фактичний матеріал, необхідний для дослідження, зібрано в документах офіційного характеру: збірниках постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти та губернських і повітових земств («Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского

уезда по вопросу о народном образовании», «Материалы Мариупольского уездного земства по введению всеобщего обучения в уезде»), «Отчеты о временных педагогических курсах для учащихся народных школ Мариупольского уезда и города Мариуполя», «Отчеты Мариупольской земской управы» за 1886, 1888, 1890, 1895 годы; в періодичних виданнях досліджуваного періоду: «Екатеринославские губернские ведомости» та ін.; педагогічні – «Народная школа», «Образование», «Школа, земство и учитель» та ін. Також сучасні педагогічні журнали: «Педагогіка та психологія», «Педагогіка».

Поглиблено аналізувалися документи й архівні матеріали з фондів Краєзнавчого музею м.Маріуполя, Краєзнавчого музею Нікольського району Донецької області, музею історії села Темрюк Нікольського району Донецької області. Вивчалась та використовувалась література з Центральної міської бібліотеки ім. В.Г. Короленко, Нікольської центральної районної бібліотеки.

Основний матеріал дослідження ґрунтувався на документах, в яких відображено просвітницьку діяльність губернських (Таврійської та Катеринославської) й повітових (Бердянського, Олександрівського та Маріупольського) земських органів. Усі матеріали діловодства (журнали губернських та повітових земських зібрань, звіти, постанови, доповіді та ін.) та місцевих органів самоврядування характеризуються наявністю різнопланової інформації щодо розвитку земських шкіл і дають змогу схарактеризувати цілісну картину відповідних процесів у Маріупольському повіті та регіоні в цілому.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у тому, щоб знайти та розглянути архівні джерела з розвитку шкільництва в Маріупольському повіті, а також зробити їх критичний аналіз, проаналізувати наукові статті та літературу з цієї теми в межах 60-х років XIX ст. – XX ст. А потім вже на підставі отриманих результатів історичного досвіду знайти корисну інформацію, яка знадобиться у майбутньому для вивчення питання зародження початкової освіти в Північному Приазов'ї та вплив її на розвиток сучасної сільської школи.

Завдання, які поставлені у темі роботи полягають у тому, щоб, опираючись на наукові дослідження, зробити відповідний висновок у розвитку тогочасної освіти. Треба простежити весь шлях розбудови у сфері реформування та становлення нової інноваційної моделі освіти, яка відповідає сучасним умовам життя, швидкоплинності змін у суспільстві, в Україні та у всьому світі і як прагне досягнути європейських і світових стандартів.

Наукова новизна дослідження на думку автора полягає в тому, що період розвитку земського шкільництва в Маріупольському повіті, досліджений у роботі, має свою індивідуальну специфіку.

По-перше, це те, що земське шкільництво у Маріупольському повіті розвивалось протягом трьох етапів, це чітко проглядається при аналізі документів та при розгляді соціально-економічного, культурного розвитку повіту протягом 60-х років XIX ст. – XX ст.

По-друге, кожний етап розвитку мав свої характерні особливості. Перший етап пов'язаний із зародженням народної початкової освіти на селі за допомогою органів місцевого самоврядування, які були створені внаслідок реформ Російської імперії. А також за ініціативою основоположника народної освіти Миколи Олександровича Корфа та виникненням перших земських шкіл.

Другий етап характеризується інтенсивним будівництвом земських шкіл та розгортанням їх діяльності, яка обумовлена тогочасними народними потребами з проникненням грамотності у села. Також можна його охарактеризувати удосконаленням навчального процесу з введенням ремісничого напрямку.

Третій етап можна віднести до економічного підйому в регіоні, розвитку капіталістичних відносин. Завершенням цього етапу, а також загалом періоду земського шкільництва у Приазов'ї можна вважати початок реформування народної освіти, який відбувся внаслідок скасування земських шкіл Декретом Всеросійського Центрального виконавчого Комітету у 1918 році та перетворення освіти в «Єдину трудову школу».

На цьому етапі народна освіта вступила в новий період розвитку, який вже відбувався на фоні ліквідації неграмотності населення та нових перетворень у

суспільстві, відносинах та владі.

Практичне значення отриманих результатів можна буде використовувати на факультативних уроках з історії України за темами: «Розвиток шкільництва у рідному краї», «Виникнення перших земських народних шкіл на території сіл Приазов'я», «Земське шкільництво у Маріупольському повіті на початку ХІХ століття» та інші.

Також практично за допомогою осмислення вивчених та освоєних архівних документів можна написати свої статті, реферати, можливо винайти якісь свої нові відкриття стосовно теми дослідження.

Особистий внесок автора полягає у тому, що розглядаючи та проаналізувавши архівні документи та джерела з історії розвитку земської освіти у Маріупольському повіті, можна по-різному розгледіти той, чи інший факт. Можна подивитись на цю проблему з точки зору сучасності на даний час. Автор вважає, що з покоління в покоління розвиток освіти і науки має свої особливості, характерні тому періоду, коли вони зароджуються на розвиваються. Якщо порівняти розвиток освіти з сьогоднішнім, треба відмітити великий прогресивний стрибок у майбутнє. Тому що впровадження інновацій, новий інформаційних технологій, нових поглядів, нових підходів, які існують в сучасному світі та потреби ринку праці, підводять розвиток освіти і науки на новий вищий рівень.

Публікація, яка стосувалась теми дослідження, була висвітлена у збірнику Маріупольського державного університету за темою «Становлення земських шкіл у селі Темрюк (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.)». Саме у цій публікації було описано розвиток земських шкіл у селі Темрюк Маріупольського повіту з наголошенням та підтвердженням того, що у селі Темрюк була у 1874 році зразкова земська школа серед російських шкіл регіону.

Апробація результатів дослідження: Проведення результатів дослідження на думку автора на предмет справжньої достовірності документів за темою дослідження «Земське шкільництво в Маріупольському повіті.

Використання історичних знань у позакласній роботі» є вірогідним фактом. Тому що кількість документів, які збереглись до нашого часу, малочисельна. Аналогів документів за час проведення дослідження не знайдено. Сама тема дослідження має вузьку специфіку. Також вона потребує додаткових досліджень та критичного аналізу існуючих документів з точки зору науковості у сучасному розумінні. Такий ґрунтовний аналіз буде мати для мешканців Приазов'я велику цінність у його історичному значенні.

Коротке обґрунтування структури роботи: На початку роботи треба проаналізувати життя та становище селян у період реформ – скасування кріпацтва та проведення земської реформи. Треба простежити за функціонуванням земств у 60-ті роки XIX століття у Маріупольському повіті та взагалі в селах Приазов'я, як наслідок земської реформи, проведеної Олександром II у 1864 році, саме в напрямку розвитку освіти.

Потім треба розглянути зародження початкової земської освіти у селах за допомогою органів місцевого самоврядування. Розібрати та виявити, який внесок зробив основоположник народної освіти Микола Корф у процес впровадження народної освіти. Простежити процес виникнення та зростання шкіл у повіті. Розібратись з особливостями, які були характерні земським школам Маріупольського повіту. Знайти позитивні та негативні явища у цих процесах.

Проаналізувати архівні документи, які відображають особливості розвитку земської освіти. Зробити критичний аналіз джерел, які відносяться до цього періоду. Зробити висновки та з'ясувати, який внесок зробила земська народна освіта в економічний, соціальний, культурний розвиток регіону. Яку саме роль у цьому зіграли грецькі поселення та інші національні етнічні спільноти, які проживали у той час на території Маріупольського повіту.

Треба виявити яку саме роль та який вклад у навчальний процес та розвиток освіти було вкладено першими вчителями, простежити сам процес навчання у школах. Треба довести актуальність проблеми розвитку освіти, яка завжди була та залишається зараз у стадії реформування. Розглянути як ці питання

вирішувались на місцевому рівні, а також провести порівняння, як вони розглядаються владою зараз у напрямку європейських стандартів.

У завершальному етапі роботи треба визначитись з тим, як можна тему викласти та засвоїти на сучасних уроках історії. Треба розібратись, як можна вивчити її за допомогою історичних знань, набутих у цьому дослідженні, та як можна використати ці знання у позакласній роботі. І найголовніше, зробити загальний висновок всього дослідження і почерпнути його користь та розширити історичні знання з історії свого краю в ім'я збереження культурних традицій та спадщини усієї України в цілому.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Період 60-х років XIX століття – початку XX століття в Україні ознаменувався модернізацією в економічному житті. Відбувся перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального. В цей час українські землі знаходились під владою двох імперій: Австрійської та Російської. Ці імперії проводили на українських землях великі реформи, починаючи з селянської. І саме ці реформи, які мали обмежений характер, прискорювали модернізацію України на шляху капіталістичного розвитку, хоча мали багато суперечностей.

Що характерно для розвитку українських земель, то в цей період відбувався процес українського відродження на фоні русифікації. На початок XX століття Україна була ареною боротьби великих держав за домінування під час Першої Світової війни.

Землі Маріупольського повіту були на той час власністю Російської імперії. 60-ті роки XIX століття стали в історії греків Приазов'я переломними. Згідно указу Олександра II від 30 вересня 1859 року «Об основани в г. Мариуполе общества, отдельного от греческого» офіційно було дозволено особам не грецької національності селитись на землях Маріупольського повіту. Маріупольський грецький округ опинився під юрисдикцією Катеринославського губерньського правління (раніше він був під Таганрозьким градоначальством) і став називатись Маріупольський повіт. Наслідком цих перетворень стало те, що було ліквідовано грецьку територіальну автономію [5].

Таким чином, на території Північного Приазов'я проживало багато етнічних спільнот, таких, як греки, болгари, росіяни, німці, поляки, євреї, чехи та інші. Катеринославська губернія за чисельністю та кількістю етносів, які її населяли, була у той історичний період однією з перших у Російській імперії. Розселення цих народів вплинуло на політичний, культурний, економічний, соціальний, духовний розвиток. Кожна етнічна спільнота внесла свій вклад та

урізноманітнила напрямки культурного та господарського життя України. Політика Російської імперії по відношенню до етнічних спільнот орієнтувалась на шкільну реформу, згідно якої мовою навчання була російська [26, с.99].

У Музеї історії села Темрюк Нікольського району Донецької області зберіглося багато фотографій стосовно періоду XIX – XX ст. [див. дод. К].

Шкільництво в Україні у другій пол. XIX – поч. XX ст. розвивалося під впливом ряду російських освітніх реформ. Ця доля не обминула і Маріупольський повіт. Зміни відбулися у початковій, середній, вищій освіті.

У січні 1864 року в Російській імперії Олександр II затвердив «Положення про губернські та повітові земські установи». Згідно з цим Положенням створювались Земства (земські установи), розпорядчими органами стали губернські й повітові земські збори, виконавчими органами стали губернські й повітові земські управи.

Фундаментом загальної освіти завжди була початкова школа. Саме з початкових навчальних закладів починається свідомо соціалізація дитини та розвиток її особистості у майбутньому. Тому і увага багатьох видатних педагогів та науковців завжди була зосереджена на вирішенні проблем утримання та організації початкової освіти.

Початкова освіта з 1864 року регламентувалась «Положенням про початкові народні училища». До початкових народних училищ відносились елементарні школи всіх відомств (церковнопарафіяльні, міністерські, земські, залізничні та інші), міські і сільські, ті, що утримувались казною, товариствами або приватними особами). Одним з регіонів, в якому бурхливо проходили всі ці процеси реформування освіти, зародження та розвиток нових педагогічних ідей, була Катеринославська губернія [19].

Слід зазначити те, що Земська реформа була проведена в 34 губерніях Російської імперії, але тільки в шести з дев'яти українських губерніях (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській). У Правобережній Україні земства були введені тільки в 1912 році [20].

До компетенції земств належали господарчо-розпорядчі питання. Важливими напрямками діяльності були медицина, освіта, культура, благодійництво тощо. Але компетенція земств була обмежена. Згідно з циркулярами 1868 – 1874 рр. їх було усунуто від завідування шкільною освітою. Не зважаючи на це, земства відіграли важливу роль в організації народної освіти.

Новим, згідно Положення, було ще те, що початкові училища дозволялось відкривати органам місцевого самоврядування (земствам, містам), товариствам і приватним особам. Запроваджувались колегіальні органи керівництва школами – повітові й губернські училищні ради.

У тій місцевості, де не було належних умов для відкриття окремих шкіл для хлопчиків і дівчаток, дозволялось їх спільне навчання. Але, досліджуючи статистику навчання, протягом 70-80 рр. XIX століття, хлопчиків навчалось набагато більше у школах Приазов'я, ніж дівчаток. Така статистика простежується за дослідженням автора протягом 1877 – 1891 років в земських школах Маріупольського повіту.

Якщо ми розглянемо статистичні дані, наприклад, за 1877 – 1878 навчальний рік у Маріупольському повіті, то в 21 земській школі повіту навчалось 1827 хлопчиків та 369 дівчаток. Також можемо простежити за тим, що найбільша кількість хлопчиків навчалась у Старо-Кримській земській школі – 578 осіб, дівчаток було всього 2 особи [34] [див. дод. С 1].

У 1880 – 1881 навчальному році було вже відкрито 24 земських школи, в яких навчалось 2150 хлопчиків, дівчаток налічувалось 521 особа. За статистичними даними цього навчального року ми бачимо, що немає різких відхилень у навчанні за кількісним складом хлопчиків по школам. Майже у всіх школах повіту кількість хлопчиків коливалась від 30-40 до 80-170 осіб, кількість дівчаток у середньому була від 6 до 40 осіб в одній земській школі [34] [див. дод. С 2].

Через 3 роки в Маріупольському повіті функціонувало вже 26 земських шкіл, в них навчалось 2255 хлопчиків, а дівчаток було 821 особа [див. дод. С 3].

У 1890 – 1891 навчальному році функціонувало 28 земських шкіл у Маріупольському повіті, в них навчалось 2724 хлопчиків, а дівчаток було вже 1134 особи [34] [див. дод. С 4].

Проаналізувавши статистику навчання хлопчиків та дівчат в земських школах Маріупольського повіту протягом 14 років, можна зробити висновок, що в перші роки навчання хлопчиків дійсно було більше, ніж дівчаток. У деяких школах повіту дівчаток майже не було.

Зі звіту Миколи Корфа за 1869 – 1875 роки стосовно санітарного обстеження шкіл Маріупольського повіту та результатів фізичного стану учнів в них, бачимо, що допомога дівчинки-селянки потрібна була селянину увесь рік, ніж допомога хлопчика, яка потрібна була навесні, улітку та на початку осені. Селяни вважали, що дівчинка може і не закінчувати школу, а їй достатньо лише вміти читати. Дівчинці не потрібно свідоцтво про закінчення школи, тому що воно потрібно хлопцям, адже це давало їм пільгу по відбуванню військової повинності [26].

З часом поступово зі збільшенням кількості земських шкіл з роками, кількість хлопчиків та дівчаток наближалась до середнього рівня. Але все ж таки кількість хлопчиків у школах була більше, ніж дівчаток.

Слід зазначити те, що земства у сільській місцевості мали великий вплив на культурне, соціальне та господарське життя населення. Земська реформа дала поштовх новому типу навчальних закладів – сільська земська школа з трьох-чотирьохрічним терміном навчання. Вчителями могли бути священники, дяки, або світські особи, у тому числі й жінки. Згодом такі навчальні заклади були одними з перших в основі розвитку шкільної освіти на селі.

Саму примітивну освіту на селі давали церковнопарафіяльні школи, але найкращими вважались земські школи, в яких вчителі використовували більш прогресивні методи навчання.

До Маріупольського повіту на той час входило місто Маріуполь та 20 сіл, потім їх кількість збільшувалась з роками. Селища Каракуба, Константинополь, Малий Янісоль, Чердаклі, Чермалик, Сартана, Стила, Урзуф, Ялта створили

представники румейської субетнічної групи, а селища Бешево, Богатир, Камара, Карань, Ласпа, Мангуш, Старий Керменчик, Старий Крим, Улаклі і Гнатівка – представники урумської субетнічної групи. В цих грецьких селах поступово стали відкриватись земські народні школи [8].

Маріупольське та Бердянське повітові земства не обмежували свою функціональну діяльність розподілом фінансів для народної освіти. Вони налагодили систему контролю за роботою національних початкових шкіл. З цією метою Маріупольське та Бердянське повітові земства призначили спеціального інспектора по справам земських шкіл - барона Миколу Корфа. Він став одним з ініціаторів відкриття земських шкіл на землях Маріупольського повіту був активний діяч та видатний педагог Микола Олександрович Корф. Він відіграв значну роль у становленні національної початкової освіти. Його великий вклад у розвиток народної освіти неможливо оцінити. Він був патріотом народної освіти та залишався вірним своїй справі до кінця життя [54].

Якщо проаналізувати поступово весь період виникнення та становлення земської освіти у Маріупольському повіті, можна простежити помітний етапний його розвиток. Перший етап (1866-1883 рр.) безперечно має назву “корфовський” або період Корфа.

Він визначився розгортанням соціально-економічних реформ у регіоні, активними пошуками організаційних форм, змісту початкової земської освіти, методів та методики викладання предметів у земській школі видатним педагогом М. Корфом. Також його характерною особливістю є зростання мережі земських шкіл у регіоні, які сприяли освіченості не тільки верхніх верств населення, а саме селянства та підвищенню загальної культури всього населення.

Микола Олександрович Корф – барон, видатний педагог-методист, основоположник народної освіти, організатор земських шкіл у Запорізькій області (за часів Російської імперії – повіт Катеринославської губернії), відомий громадський діяч XIX століття, автор численних підручників та посібників.

Його діяльність у напрямку розвитку української національної школи високо цінували К. Ушинський, М. Пирогов, А. Чехов та інші [56].

Микола Корф народився 2 липня 1834 року у місті Харкові. Його батько, Олександр Федорович, на той час був високоосвіченою людиною. Усе його дитинство пройшло у садибі його батьків Нескучное Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Навчався він в Олександрівському ліцеї в Петербурзі. Закінчив курс навчання із срібною медаллю [54].

Діяльність Корфа тривалий час проходила в Україні. Завжди його цікавила філософія, політика, педагогіка. Він навіть випишував кращі журнали на російській, французькій, німецькій та англійській мовах. У 1867 році Миколу Корфа було обрано від земства членом училищної (шкільної) ради Олександрівського повіту і невдовзі став її головою. Брав активну участь у дворянських зібраннях, працюючи головним чином у культурному русі. Був почесним членом Петербурзького педагогічного товариства та Московського комітету грамотності. [54].

Проживаючи певний час у Женеві, створив там російську школу, займався дослідженням освітньої справи у Швейцарії. Після повернення до Росії займався громадсько-педагогічною діяльністю, створенням недільних шкіл у Маріупольському повіті. Організовував учительські з'їзди на Херсонщині, в Бердянську [54].

Микола Корф збирав перші сходки в селах повіту напередодні задуманої ним реорганізації сільської школи, намагався отримати підтримку місцевих громад. Він стверджував, що відкриття шкіл буде корисною справою і запевняв в цьому місцеву громаду. Своїм патріотичним обов'язком Микола Корф вважав поширення знань серед народу. Тому присвятив себе створенню нового типу сільської школи. Довгий час вона залишалася взірцем для інших земських шкіл Російської імперії.

У створеній Корфом школі було запроваджено трирічний курс навчання. Як правило, заняття в школах починались після збору врожаю, а закінчувались до початку весняних сільськогосподарських робіт. Уроки тривали в період з

жовтня по травень. Діти повинні були відвідувати школу 180 днів на рік. В основному до шкільного віку відносились діти, яким було вісім, дев'ять, десять та одинадцять років. Уроки проводив один вчитель одночасно з трьома класами (що є прототипом сучасної малокомплектної школи) за сталим розкладом. Відмітки про успіхи учнів та перебіг навчального процесу педагог вносив у класний журнал, структуру якого розробив сам Корф [56].

Микола Корф покладав в основу всебічного розвитку особистості дитини гуманний підхід. Завдяки його ентузіазму, було залучено ним до освітньої справи меценатів-опікунів – міщан, меценатів, промисловців, місцевих селян.

Починаючи з 1869 року з ініціативи Миколи Корфа Олександрівська повітова училищна рада, Бердянське, Маріупольське та Мелітопольське земства щорічно друкували звіти про стан народної освіти у своїх повітах. У цих звітах детально висвітлювались питання організації та фінансування земських шкіл, програми проведення екзаменів та методичної підготовки вчителів та чимало інших матеріалів стосовно діяльності шкіл [40].

Для вдосконалення освіти із року в рік Микола Корф аналізував народні звіти, порівнював показники, як статистичні, так і якісні. Намагався при створенні навчальних планів на новий навчальний рік ввести щось нове, переглядав навчальну програму, підбирав гарних вчителів у ті школи, де потік учнів стрімко збільшувався.

Курс початкової школи передбачав вивчення таких дисциплін, як читання, письмо, арифметика, ознайомлення з навколишнім світом, природою, світом тварин, участь у польових роботах, тощо, а також обов'язковим було вивчення Закону Божого [52].

Основною метою початкової освіти було затвердження релігійних та моральних понять, об'єм необхідних знань коливався від вміння читати, писати та виконувати чотири арифметичні вправи. Програма навчання була розрахована на 24-годинне тижневе навантаження за таким розкладом: Закон Божий – 6 годин на тиждень, російська мова – 8 годин, арифметика – 5 годин, церковнослов'янська мова – 3 години, письмо – 2 години [52].

Програма навчання включала в себе знання таблиць складання, множення. Учні повинні були розбиратися в поняттях міри, довжини, ваги, площі, об'єму. Учні, як правило, не мали можливості займатись навчанням вдома, тому що будинки, в яких вони жили, були темні, тісні. Звідси можна зробити висновок, що у сільських земських школах домашніх завдань не було. Хоча згодом вони все ж таки почали з'являтися. Влітку були впровадженні недільні заняття для того, щоб згадати вивчений матеріал. Додатково учні відпочивали по два тижні на рік – на Різдво та Великдень [54].

Потужною об'єднуючою енергією земської освіти, зокрема і педагогічної системи земських шкіл, була християнська релігія. Православ'я було невід'ємною частиною життя майже 87% селян регіону. У цьому є одна з причин того, що земські діячі, вчителі, розглядаючи православну культуру, як Богом дану українцеві, росіянину, болгарину, грекові, вважали її необхідним елементом педагогічної системи земської школи [10].

Пропозиції М.Корфа щодо наповнення релігійним змістом навчально-виховного процесу земської школи знайшли своє місце. Так, виступаючи на вчительському з'їзді 10 червня 1883 року у м. Бердянську, Микола Корф звернув увагу присутніх на виховний потенціал предмету «Закон Божий», нагадавши присутнім слова К.Ушинського про необхідність розуміння дітьми премудрості Божих законів. М.Корф вважав, що це допомогло б вирішити головне завдання морального виховання – «побороти зло в людині і спрямувати її на добро» [52].

Тобто на цьому шляху, вважав педагог, православний вчитель не може покладатися лише на власні сили, треба просити допомоги в Бога, якому відомо призначення кожної людини на Землі. І, як свідчать протоколи вчительського з'їзду, педагогами було висловлено серйозні та аргументовні судження щодо ефективних прийомів та методів викладання предметів релігійного циклу – Закону Божого й церковнослов'янської мови та морально-релігійного виховання учнів.

Микола Корф був талановитою людиною у всьому. Недарма організаторські здібності та багатогранна натура допомогли йому писати підручники та стати відомим письменником. Завдяки цьому таланту діти могли навчатись у школах по книгам, які писав сам М. Корф. У підручниках, розроблених Миколою Корфом, подавалися наукові відомості, які мали практичне значення для майбутнього життя й діяльності учнів, сприяли розширенню їх світогляду, розвиткові логічного мислення.

У книзі «Наш друг» разом з оповіданнями та байками подавалося багато «ділових статей» побутового характеру й технічного змісту (виготовлення одягу, посуду, сільськогосподарського інвентаря тощо). Такий матеріал, вміло застосований учителем, викликав в учнів активне мислення, збуджував до пошуку істини, схиляв до критики, тим більше, що педагоги з ентузіазмом розробляли для цього спеціальні технології та засоби [56].

Микола Корф одним з перших у Росії у 1867 році запропонував звуковий метод вивчення грамоти. Для ознайомлення вчителів з цією методикою він написав посібник «Руководство по обучению грамоте по звуковому способу». Слід зазначити, що ця його книжка першочергово була написана своєю донечкою.

Костянтин Ушинський так висловився з приводу цього видання: «Ваше руководство к обучению грамоте имеет чисто практическую цель, и потому вы из самой практики могли убедиться, что оно составлено очень хорошо... Цель звуковой методы – чисто практическая, и если эта цель достигается, то все сказано». Ця книга у перші дванадцять років існування витримала сім видань, розійшлася вона у кількості 70 тисяч екземплярів [28].

Кожній дитині, що навчилася читати у школі, Микола Корф дарував «Євангеліє». Це були по суті перші книжки в сільських хатах. Ця книга була для сільських людей цінним дарунком [46].

Величезним був вплив земських установ на розвиток грецьких земських шкіл. Земські управи виділяли кошти на оренду, ремонт та будівництво шкільних приміщень. Крім того виділялись кошти на закупівлю шкільних підручників та виділення помешкань для вчителів. При цьому головним

джерелом фінансування земської освіти були земські збори [91].

Процес появи перших шкіл стрімко розвивався в грецьких селах Маріупольського повіту. Греки першими дійшли висновку, що освіта потрібна не тільки інтелігенції, але й простому селянину. Хоча селяни до цього не могли спочатку домислитись. Вони звикли до закріпачення, звикли бути масою, якою керують. Вони спочатку навіть не вважали за потрібне віддавати дітей до школи. Тому класи у перших школах були нечисленними.

В «Короткому нарисі діяльності Херсонського повітового земства з народної освіти за 50 років» стверджувалося, що «Народ дивився на школу, як на щось нав'язане йому начальством, і посилення дітей до школи здійснювалося як би з примусу...». Вже потім, з часом, поступово селяни осмислили необхідність в отриманні освіти. І навіть самі звертались до земств з проханням про відкриття нових шкіл [62].

Земські школи були найпопулярнішими на той час, тому що земства піклувались про будівництво нових шкіл у селах Маріупольського повіту та забезпечення обладнанням цих шкіл. У 1867 році було відкрито 6 училищ, у 1868 році – 14, у 1871 році – 21 училище в 25 грецьких селах. Відомо, що одночасно відкривались по дві народних земських школи (училищ) у таких селах, як Бешево, Гнатівка, Константинополь, Ласпа, Улаклі, Урзуф, а також по три початкові школи (училища) у селах Нова Каракуба, Великий Янісоль, Камарь [68] [див. дод. Г].

Грецькі громади завжди допомагали у відкритті та ремонті шкіл. Греки були однією з найзабезпечених спільнот на той час у повіті. У 1865 році було відкрито першу школу у с. Малий Янісоль. На цю подію було виділено суспільством кошти у розмірі 2500 рублів. У 1902 році було відкрито третю земську школу, попечителем якої став Антон Іванович Костоправ [7] [див. дод. Д].

Микола Корф описував першу школу так: «Представьте себе одноэтажную, невысокую, каменную постройку, очень миловидную снаружи, с большими светлыми окнами. По прекрасному крыльцу входите вы в чистую приемную,

оттуда ведет дверь в изящную залу, свободно вмещающую до 150 учеников на тех красивых скамьях, которые тянутся от учительской кафедры до противоположной стены. К концу столов приделали столбики, на которых висят таблицы для упражнений в чтении по-гречески, стены также увешаны таблицами...Трудно не согласиться, что общество, которое чуждо школе, не станет строить такое здание и назначать учителю плату 250 рублей серебром и его помощнику 50 рублей серебром...» [39, с.10-11].

Розвитку освіти у селі Темрюк приділялась велика увага з перших років заснування цього села. Як тільки у селі було збудовано церкву, при ній було відкрито церковно-парафіяльну школу, у якій священик навчав дітей (в основному хлопчиків) читанню, письму, основам релігії.

Першу земську школу у Темрюці було відкрито у 1868 році. Розташовувалась вона в пристосованому для цього приміщенні. Навчальний рік розпочинався наприкінці жовтня – на початку листопада та закінчувався в залежності від терміну початку польових робіт. Витрати на утримання школи складали у 1869 році – 300 рублів, у 1870 році – 375 рублів [76] [див. дод. Е].

Весною 1870 року школу в селі Темрюк відвідав Микола Олександрович Корф. У своєму звіті про відвідування школи в Темрюці Микола Корф відзначив, що школа переповнена: в трьох класах займаються 80 - 90 учнів, а також наголосив на тому, що селу необхідна нова будівля для школи [54].

Піклувальник Темрюцької школи – хлібороб Корнелій Якович Петренко клопотав перед земством про побудову нової будівлі для школи, яка була збудована у 1871 році. Про це свідчить його лист від 27 червня 1871 року, де зазначено: «Так как бывший в селении Темрюк дом, в котором помещается сельская школа, за постепенным прибавлением ежегодно учеников, оказался неудобоместным... начат постройкою иждивением местного общества, новый каменный дом, который к настоящему времени со всеми внутренними для школы принадлежностями окончен. Обряд освящения этого нового дома назначен на 13-е число предстоящего июля месяца» [52].

Статистичні дані 1873 – 1874 навчального року по Темрюцькій школі свідчать про те, що кількість учнів досягла 140 осіб (115 хлопчиків та 25 дівчаток). Серед 48 сільських шкіл повіту за чисельністю учнів Темрюцька школа займала третє місце, з 23 шкіл в російських селищах – перше місце. У школі був один законовчитель та один вчитель. Навчальних посібників та підручників у школі було придбано на суму 46 рублів 03 копійки [67].

В «Инструкции для учителей и попечителей начальных училищ Мариупольского уезда», затвердженій на засіданні Маріупольської Училищної Ради від 20 квітня 1874 року, Темрюцьку школу визнано найкращою: «Всякий преподаватель, вновь определяющийся в уезде, равно, как и всякий из уже преподававших в уезде, по отношению к которому это будет признано необходимым участковым членом Совета, обязан провести две недели в одном из двух образцовых училищ уезда, учрежденных в селениях Ольгинском и Темрюк, как местностях центральных, представляющих удобства по помещению и содержанию подготовляющих учителей, представляющих школы со вполне развитою учебною программю, в которых преподают учителя, относимые Советом к лучшим в уезде» [80].

4 червня 1875 року Міністерство народної освіти заснувало у Темрюці двохкласне зразкове училище. На його відкриття було виділено одноразово 1500 рублів. Щорічно доплата складала 400 рублів. Училище теж було одним з найкращих у повіті [84] [див. дод. Ж].

В училищі вивчали російську мову, історію, арифметику, природознавство, геометрію, фізику, малювання, спів та Закон Божий. Розклад занять розроблявся на тиждень. Кожен день проходило по п'ять уроків. Велику увагу в училищі приділяли рукоділлю (для дівчаток) та усному рахунку на уроках арифметики. У школі був гарний хор, яким вона пишалась. Виступи хору на усіх святах були обов'язковими [84].

Закінчення двокласного міністерського училища (п'ять класів) давало деякі пільги. Всі особи чоловічої статі, які закінчили училище, при виконванні військової повинності належали до другого розряду та мали знижку за терміном

служби на чотири місяці, таким чином замість 36 місяців вони служили 32.

Якщо подивитись, то з випускників Темрюцького міністерського училища в подальшому змогли закінчити вищий навчальний заклад тільки дві особи: Жуков Антон Васильович, який працював директором середньої школи № 42 м. Маріуполя та Кіор Василь Ілліч, який закінчив лісовий інститут в м. Петрограді, працював інженером лісової промисловості [67] [див. дод. Р].

У 1894 році в селі Темрюк було відкрито ще одну школу, для якої у 1912 році споруджено будівлю з квартирами для вчителів. Школі було присвоєне ім'я Михайла Іларіоновича Кутузова. Після жовтневих подій 1917 року школа стала семирічною. З 1905 року розпочала роботу ще одна школа [76].

У 1870 році в селі Чердаклі (нині – село Кременівка) відкрито було чотирьохрічну церковно-парафіяльну школу, до якої ходили навчатись 30 дітей. У 1887 році було збудовано нову земську школу. Через чотири роки у селі Чердаклі працювало вже дві земських школи та одна школа грамоти. У 1903 році було збудовано двохкласну школу [38] [див. дод. И].

У селі Чердаклі народився видатний просвітитель та патріот, засновник та перший директор Маріупольської жіночої та чоловічої гімназій Феоктист Хартахай (1836 – 1880 рр.). Він був попечителем першого сільського училища у 1879 – 1880 роках [33].

У 1914 році у селі Чердаклі було закінчено будівництво нової чотирьохрічної школи, яка з 1917 року стала семирічною. Директором школи став Целовальник Матвій Олексійович, вчителями працювали Спасська Антоніна Михайлівна, Жигиль Феофанія Юріївна, доньки священника Катерина Олексіївна та Олена Олексіївна Кашкадамови [76, с. 17].

По закінченню школи дітям видавались свідоцтва встановленого зразка [див. дод. А].

Першу народну земську школу (у документах Маріупольського краєзнавчого музею значиться як «училище, подведомственное уездному совету – Мариупольский уезд») у селищі Нікольське було відкрито у 1875 році. Фінансування на його функціонування було виділено у розмірі 370 рублів.

Учнів налічувалось 64 особи: хлопчиків – 59, дівчаток – 5 [59].

З одного боку це було викликано тим, що неможливо було разом вчитися хлопчикам з дівчатами, яким виповнилось дванадцять років. Але головним чинником було те, що селяни не вважали потрібним, щоб жінка навчалась грамоті. З роками думка селян поступово змінювалась, класи почали наповнюватись дівчатами, але цей процес був вкрай повільним.

Першим попечителем у Нікольській школі був призначений Пантелеймон Ігнатійович Лежайський, законовчителем – священик Василь Ілліч Філіпов, вчителем – Олексій Осипович Балябо [82].

У 1910 році земську школу відвідувало 66 учнів (54 хлопчика та 12 дівчаток). У школі працювало три вчителі: Іван Спиридонович Аттаринов, Софія Григорівна Висота, Марія Олександрівна Симоненко, попечителем став священик Пантелеймон Кечеджи. І вже у 1915 році кількість учнів досягла 136 осіб [82].

Згодом у Нікольській школі був організований духовий оркестр, який був незмінним на всіх святах школи та всього селища [див. дод. Л].

Як проходили уроки фізики та трудового навчання у Нікольській школі ми можемо побачити на фотографіях, які збереглись у Краєзнавчому музеї Нікольського району Донецької області [див. дод. М, П].

Також у Краєзнавчому музеї Нікольського району ми можемо знайти фотографії випуску учнів та свідоцтва, які видавались по закінченню Володарської (нині – Нікольської) школи [див. дод. Н, Б, В].

У селі Нова Каракуба перша земська школа відкрилась у 1868 році, (попечителем став священик Харлампій Дмитрієв), у с. Ново-Каранськ перша земська школа відкрилась у 1884 році (попечителем став Іоанн Султанбеєв) [84].

Земські школи відкривались і в місті Маріуполі. Перше міське училище було відкрито 15 вересня 1820 року. Це училище підпорядковувалось Дирекції Таганрозьких училищ, а також Училищному комітету Імператорського Харківського університету, до складу якого тоді відносились Катеринославська губернія. З перших часів свого існування воно вже зіткнулось з багатьма

труднощами. Кошти на функціонування училища швидко закінчились, а додатково ні від кого не поступали. Тому склалась така ситуація, що була заборгованість заробітної плати вчителям і вже доходило до того, що училище могли просто закрити. Але протягом довготривалих переговорів все ж таки училище продовжило свою діяльність у місті [95].

Предмети, які вивчались у цьому училищі були такими, як російське читання та письмо, арифметика і Закон Божий, також новогрецьке читання, письмо, історія, згодом стали викладати географію та російську мову. Вчителями у цьому училищі були: М.Мазаракі, П.Яжиджі, А.Паріссі, С.Йорданов, М.Маріо та інші [8].

Першими учнями училища стали 30 хлопчиків, у наступні роки училище поповнювалось на 80 учнів щорічно [8].

У 1834 році училище було реформоване. В ньому стали викладатись математика, географія, креслення, старослов'янська мова, Закон Божий та співи. У 1898 році воно знов було реформоване у двокласне міське училище. Був відкритий третій та четвертий класи з викладанням сучасних іноземних мов, гімнастики й бухгалтерії за власною програмою [8].

Слобідське двокласне училище відкрилось у м.Маріуполі у 1869 році. З 1890 року воно розміщувалось у шкільній будівлі, яка була збудована на кошти Найдьонова. Будівля коштувала 6000 рублів [95].

Маріїнське двокласне училище було відкрито в м.Маріуполі теж у 1869 році. Воно з 1886 року розміщувалось у власній будівлі, яке було збудовано на кошти міста та попечителя протоієрея І. Юрьєва, який виділив 2000 рублів. У 1888 році Маріупольська міська дума виступила з проханням перейменувати Маріїнське училище ім'ям Князя Володимира, 23 лютого 1889 року воно отримало назву Володимирівське. При чому щорічно на потреби цього училища виділялась сума 500 рублів [95].

Також було в м.Маріуполі назване Катеринівське училище, яке відкрилось у 1889 році. Воно розміщувалось у будинку, який належав Любімову. Орендна плата складала 250 рублів щорічно. Згодом це училище було розміщене у

будинку Лук'яненко. Цей будинок спеціально було придбано містом для училища [95].

Карасівське училище, яке відкрито було у 1882 році, було перейменовано в Ігнатіївське. Воно розміщувалось в будівлі, яку було збудовано у 1891 році на суму 10000 рублів [95].

Якщо порівняти 1880 – 1881 навчальний рік з 1890 – 1891 навчальним роком, то можна знайти таку статистику: в Маріїнській школі навчалось за цей період 1096 учнів, в Слобідській школі 1242 учня, в Карасівській 763 учні, в Катеринінській – 113 учнів [95].

Процент учнів, які закінчили ці школи, до загальної кількості учнів, був малим: Маріїнська школа – 9,79 %, Слобідська школа – 7,64 %, Карасівська школа – 5,63 %, Катеринінська школа – 7,08 %. Це свідчить про те, що був великий відсів учнів, які пропускали уроки у школі. На той час це була дійсно проблема. Багато дітей допомагали батькам по господарству, багато з-за погодних умов не добирались до школи, інші не мали теплого взуття та одягу – тому і не ходили до школи. Це призводило до того, що склався такий маленький процент учнів, які повністю змогли закінчити ці школи [95, с. 230].

Попечителями цих шкіл були: Маріїнської школи – священик Павло Щербіна з 1887 року, Слобідської – Іван Найдьонов з 1888 року, Карасівської – Яків Пичахчі з 1888 року, Катеринінської – Василь Челпанов з 1889 року [95].

Повністю за кошти народу утримувалось Пушкінське однокласне училище, трьохкласне училище, яке засновано було у 1820 році, чотирьохкласне чоловіче училище, яке засновано у 1898 році [95].

У колоніях металургійних заводів «Нікополь» та «Російський провіданс» працювало по одній двокласній міністерській школі. У місті діяли також згодом приватні початкові школи. У 1910 році такими були училища М.Платонової, Р.Фільштинської, І.Злоцовського, Абрамовича [58].

У 1870 році в м.Маріуполі було запроваджено Городове положення. Згідно цього Положення органи місцевого самоврядування разом із державними органами здійснили низку реформ щодо розвитку початкової та середньої освіти

у м.Маріуполі. Таким чином, у 1872 році було відкрито приходське училище (витрати на його утримання склали 1500 рублів), у 1874 році відкрито чоловіче міське двохкласне приходське училище (витрати – 1500 рублів) та дві народні школи (витрати – 2000 рублів) [36].

В училищах викладались такі предмети: Закон Божий, читання та письмо, російська мова, церковно-слов'янське читання у перекладі на російську мову, арифметика, практична географія, географія та історія вітчизни з необхідними відомостями з історії та географії, відомості з природної історії та фізики, креслення та малювання, спів та гімнастика [36].

Земства намагались підтримувати розвиток народної освіти не тільки в грецьких селах, яких було найбільша кількість у повіті, і там підтримка шкіл була на найвищому рівні завдяки благодійності грецьких громад. Вони першочергово намагались впроваджувати народну освіту в найбільш бідні етноси, які населяли Маріупольський повіт на початку ХІХ століття.

Такий факт можна простежити ознайомившись з «Отчетом Мариупольской уездной земской управы за 1870 год». В ньому йдеться про те, що завдяки підтримці єврейської діаспори Південно-Східної України у 1870 році Маріупольське повітове земство відкрило навчальний заклад для єврейських дітей під назвою Талмуд Тора. Навчання в ньому було безкоштовним, тому що тут навчались бідні єврейські діти. Очолювали школу представники Маріупольського єврейського товариства – А.Оргуз, І.Расін. В школі викладались російська та єврейська мови, грамота, Біблія та арифметика. Розміщувалась школа у будинку для молитов. Тут навчалось 80 дітей кожного року. Маріупольське повітове земство надавало учням безкоштовно одяг і взуття [73].

Земства, як органи місцевого самоврядування, зі своїх коштів виплачували стипендії найбільш бідним учням. У 1879 році Катеринославське земство заснувало 10 стипендій по 75 рублів на рік учням, що бажали поступити у вчительські семінарії в м. Миколаєві та Новому Бузі. Також земство виділяло на кожен повіт 2 стипендії по 400 рублів для особливо обдарованих дітей, які направлялись на

навчання для здобуття вищої освіти [36].

Станом на 1899 рік в м.Маріуполі було відкрито міське трьохкласне училище, в якому навчалось 150 учнів, п'ять початкових шкіл (559 хлопчиків та 317 дівчаток навчались в них), безплатна недільна школа. Загалом витрати на відкриття навчальних закладів склали 8735 рублів [36].

Мережа початкових навчальних закладів станом на 1909 рік у м.Маріуполі складала: шість початкових шкіл, міське чотирьохкласне чоловіче училище, міське чотирьохкласне жіноче училище, нижче механіко-технічне училище, ковальсько-слюсарська школа, столярно-ремісничка школа [36].

Благодійні організації, які створювались в м. Маріуполі протягом ХІХ – ХХ століть, були одними з перших помічників у розвитку народної освіти. Їх допомога полягала у відкритті шкіл, фінансуванні закладів освіти, у матеріально-технічному забезпеченні шкіл. Існували такі благодійні організації «Российское общество Красного Креста», «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим в начальных народных училищах Екатеринославской губернии», «Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых...о глухонемых» та інші [25].

30 серпня 1909 року почало функціонувати восьмикласне комерційне училище Юзівського товариства «Просвещение». Цей заклад був створений з ініціативи місцевих купців та підприємців, зокрема братів Лобасових. Це училище розмістилося вже у власному будинку у січні 1912 року [38].

У 50-х роках ХІХ століття в Маріупольському повіті було започатковано жіночу освіту. Для навчання дівчаток із забезпечених грецьких родин відкривались приватні школи, утримувані Грековою, Недзельською, Кунаховою, Беногло та інші [8].

На допомогу учням, які не встигали з яких то причин закінчити школу, або змушені були її раптом покинути, відкривались «недільні повторювальні школи». У 1880 році Микола Корф влаштував у с.Времівка та у с.Майорському недільні повторювальні школи для дорослих. Згодом такі школи відкривались у повіті знов і знов. Ці школи Микола Корф називав «віддушинами для тих

юнаків, які колись потягнулись до науки, та життя знову кинуло їх у пільму неписьменного, забитого середовища, де не було ні доброї книги, ні можливостей для відповідного спілкування». Батьки таких учнів – юнаків дивувались продовженню навчання, але юнаки навпроти йшли до школи з великим бажанням вчитися. Це підтверджувало те, що зусилля Миколи Корфа не проходили дарма [41].

Найважливішим було те, що Микола Корф вважав, що справжній прорив у світ науки, відбудеться лише у третьому поколінні вихованців земських шкіл. Саме тоді зросте кількість грамотних мешканців на селі настільки, що стане вже нормою, а не винятком. І він не помилився. Так поступово і сталося. Із покоління в покоління простий народ починав розуміти важливість навчання і тому школа вже ставала невід’ємною частиною в житті кожної людини.

Павло Мазур висловився про діяльність Миколи Корфа такими словами: «Педагогическое наследие Корфа продолжает удивлять нас до сих пор. Барону Корфу (1834 – 1883 гг.) понадобилась целая жизнь для того, чтобы убедить русское общество в пользе всеобщей грамотности» [54].

Навчання у школах Маріупольського повіту спочатку велось на грецькій мові, а вже після того, як Російська імперія почала вести русифікацію по відношенню до грецького населення, і не тільки, російською мовою. Саме в цей період були ліквідовані всі привілеї греків-переселенців.

Зі звіту повітової управи за 1896 рік можна виділити таку інформацію про відкриття шкіл та кількість учнів: у 46 школах поселень російських селян навчалось 3781 дітей, у 29 школах грецьких поселень – навчалось 4316 дітей, у 8 школах німецьких поселень навчалось 387 учнів, у 33 церковно-парафіяльних школах – 1506 учнів, у єврейських колоніях відкрито 7 училищ – 554 учні [34, с. 208].

Вже по таким історичним фактам автор може зробити висновок, що кількість дітей грецької спільноти, які відвідували школи, перевищувала інші.

Кількість будівель шкіл, як і кількість учнів у школах, швидко зростала. Школи почали займати у сільській місцевості провідне становище. Якщо

порівняти кількість відкритих шкіл: у 1870 році – 21 школа (1143 учнів) – фінансування – 3000 рублів, у 1880 році – 53 школи (4350 учнів) – фінансування 31691 рублів 29 копійок, у 1890 році – 72 школи (7312 учнів) – фінансування 45834 рублів 38 копійок, у 1900 році – 88 шкіл (10911 учнів) – фінансування 77884 рублів 75 копійок [52, с. 29].

А вже к 1914 року в селах Маріупольського повіту налічувалось 166 земських шкіл та 13 міністерських шкіл, які перейшли на господарське утримання земств. Загалом в цих школах налічувалось 480 вчителів, навчалось 21109 учнів, з них хлопчиків було 12922 особи, дівчаток – 8187 осіб [52, с. 29].

Багато видатних постатей стосовно освіти мали свої думки та погляди. Видатний педагог Костянтин Дмитрович Ушинський казав: «Розвивайте розум людини, збагачуйте його пізнанням оточуючого світу, і він перетворить і болота, і піски, і безплідні гори в джерела багатства».

А перший канцлер Германії Отто фон Бісмарк яскраво виразив свою думку щодо значення освіти у житті людини: «Тот, кто экономит на школах, будет строить тюрьмы». І дійсно, він не помиляється. На думку автора, чим більше у країні освічених людей, тим більше на підприємствах та в організаціях спеціалістів, більше буде зроблено досліджень науковцями, економіка країни буде знаходитись в стрімкому темпі зросту.

Висновки до розділу.

Підводячи підсумок першого розділу дослідження, можна наголосити на тому, що виникнення та розвиток земських шкіл в селах Приазов'я було одним з найважливіших періодів в історії нашого краю. Цей період пройшов у становленні тривалий та достатньо важкий процес.

Суттєві показники у розвитку початкової освіти відбулись завдяки маріупольському міському самоврядуванню, яке зробило великий вклад в скарбницю земської освіти м.Маріуполя.

Як і всі зміни ведуть за собою процеси перебудови, так і процес становлення початкової освіти супроводжувався реформами, перетвореннями, змінами, як у суспільстві, так і при владі. Всі ці перетворення знайшли своє

відображення в культурному, економічному, соціальному напрямку регіону. А найголовніше, вони допомогли простому селянину перетворитись на особистість, допомогли довести йому, що освіта грає значну роль в житті людини, суспільства та своєї країни.

У XIX столітті в Російській імперії було проведено низку заходів, які були спрямовані на зміну суспільно-політичного життя та здійснення децентралізації управління та початку розвитку місцевого самоврядування в Росії. Початок процесу реформування поклала селянська реформа 1861 року. Земська реформа 1864 року, проведена Олександром II у Російській імперії, була зумовлена необхідністю пристосувати самодержавний лад до потреб капіталістичного розвитку та прагненням царської влади залучити на свій бік лібералів у боротьбі з революційним рухом.

В історії української державності кінець XIX – початок XX століття після реформ Російської імперії ознаменувався перебудовою суспільно-політичного життя українського народу. Земська реформа призвела до появи земств, які в свою чергу сприяли виникненню на землях Російської імперії, а точніше Маріупольського повіту, що стосується теми дослідження, перших навчальних закладів – земських шкіл.

Саме у цей період у селах Приазов'я почали розвиватись земські школи, які фактично розпочали боротьбу з недосвідченістю в українських селах. Освіта поступово стала проникати в села. Народ, який спочатку навіть не розумів, що потрібно вчитись, займався домашнім господарством та не замислювався ні про що, крім церкви. З появою перших шкіл освітня хвиля почала проникати у села, тому народ поступово починав розуміти, що важливо бути освіченою людиною.

Процес запровадження земської реформи у Маріупольському повіті пройшов довготривалий шлях. Місцева влада зрозуміла, що саме народ повинен будувати свою націю на високих духовних принципах, на освіченості, на кваліфікованих кадрах та працівниках. І тому земства взяли всю владу у свої руки та почали відкривати школи, але в сам освітній процес вони не втручались, згідно з циркулярами 1868 – 1874 років.

Видатною людиною, яка відіграла провідну роль у становленні земських шкіл, був Микола Олександрович Корф. Його перші книги, вміння організовувати навчальний процес, вміння підбирати вчительські кадри, вміння формувати шкільну програму, а також вміння аналізувати проведену роботу зі шкільної програми та планування її на наступні роки – все це вмело та швидко сприяло розгортанню освіти в селах Маріупольського повіту. Важливість його публіцистичних праць сприяла розповсюдженню його ідей з різних питань освітянської справи.

Микола Корф – людина, яка присвятила усе своє життя народній освіті, людина, яка встигла, незважаючи на скрутні часи, так багато зробити для користі народу. В історії нашого краю Микола Корф – один з найяскравіших особистостей. Знати сутність його новаторської діяльності, творчо використовувати його педагогічну спадщину в сучасних умовах – ось чому треба повчитись сучасним вчителям.

Завдяки діяльності Миколи Корфа Маріупольський повіт став своєрідним джерелом, куди могли звернутись за порадою багато педагогів у питаннях з організації народних шкіл, методики викладання різноманітних предметів.

Треба зазначити, що перші земські школи почали з'являтися в основному в грецьких селах. Грецьке населення вважалось краще забезпеченим за других спільнот в матеріальному плані. Грецькі сільські громади розуміли важливість відкриття шкіл. Вони дбали про забезпечення шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами, про стан шкіл, про матеріальне стимулювання вчителів. Динаміка зросту шкіл у перші десять років була стрімкою – відкрилось двадцять земських шкіл в грецьких селах повіту.

Поява перших земських шкіл у Маріупольському повіті відіграла особливу роль у розповсюдженні народної освіти серед етнічних спільнот, які населяли повіт наприкінці XIX століття. Земські школи поступово відкривались у селах повіту. Кількість учнів в них складала в середньому від 60 до 100 учнів. Характерним було те, що хлопчиків було більше, ніж дівчаток.

У розвитку шкіл в грецьких селах значну допомогу надавали мешканці сіл. Завдяки їм на утримання однієї школи витрачалося по дві тисячі рублів щорічно. Якщо порівняти з другими селами, там показник був нижчим – від дев'ятисот рублів до однієї тисячі двісті рублів на рік.

Хоча не можна сказати про те, що інші спільноти, які населяли Маріупольський повіт, не були зацікавлені у відкритті шкіл. А саме, завдяки органам місцевого самоврядування, земствам, треба віддати належне у процесі відкриття нових шкіл у селах Приазов'я. З часом з'являються трирічні та чотирьохрічні народні школи, церковно-парафіяльні, міністерські. Але найкращими все ж таки у структурі народної освіти вважались земські народні школи.

Поступово зростав культурно-освітній потенціал населення, а це призводило до створення шкільної мережі. З часом Маріупольський повіт за кількістю шкіл та учнів зайняв перше місце серед усіх повітів Російської імперії. Яскравим прикладом цього є те, що статистикою встановлено збільшення кількості шкіл за тридцять років у чотири рази, кількості вчителів у сім разів, учнів у вісім разів.

Народна освіта є яскравим путівником для збереження культури, ментальності, для відродження національних традицій та звичаїв. Завдяки їй народ не перетворюється на темне, безграмотне стадо, а навпаки, намагається набути досвіду у різних сферах життя, вдосконалюватись, щоб бути кращими у порівнянні з іншими народами та не відставати від них.

Взагалі період виникнення та становлення шкіл несе в собі позитивний напрям. Автор вважає, що, розглянувши багато архівних документів, переглянувши безліч літератури, статей, авторефератів стосовно розвитку освіти в регіоні, можна зробити висновок, що введення освіти було вкрай необхідною мірою. Завдяки земствам, великому бажанню Миколи Корфа та зусиллям грецьких громад, а також простому селянину був покладений початок розвитку начальної народної освіти у нашому регіоні.

Поступово цей процес розгортався на фоні труднощів та скрут, але він тривав, не закінчувався. Із року в рік він тільки вдосконалювався, реформувався, перетворювався на загальнолюдську потребу.

РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ М. КОРФА У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ ШКОЛИ

Питання розповсюдження освіти у народні маси було найважливішим питанням земської управи. Заохочення дітей та дорослих отримати освіту насамперед залежало від діяльності земського зібрання, його управи. Навіть М.Корф наголошував на тому, що не тільки вищі класи населення повинні отримувати освіту, але й прості народні маси теж повинні бути досвідченими. Коли така мета буде досягнута завдяки допомозі земської управи, тоді й усі прошарки суспільства будуть нарівні між собою та призведуть до розквіту земських установ та введуть освіту на новий рівень розвитку [49].

Микола Корф також підкреслював такий факт, що тільки-но звільнившись від кріпацтва, люди знов потрапляють в залежність – економічну, правову, бо не зможуть відстояти свої інтереси, тому що народ темний, неосвічений.

Впровадження навчального процесу в земських школах Маріупольського повіту мало багато особливостей. Ці особливості залежали від різних факторів. Вони вимірювались, як позитивними, так і негативними наслідками. Школи тільки-но почали працювати з новою силою, а вже зустріли на своєму шляху багато труднощів. Навчальний процес потребував знань спеціалістів у своєму формуванні, яких в ті часи було зовсім мало. І само таке поняття, як «народна земська школа» було зовсім нове для селянина.

Керівництво освітнім процесом у Маріупольському повіті очолювала училищна рада. У 1874 році земське зібрання обрало перший склад училищної ради у складі 8 осіб. Головою ради став А.Чебаненко, до членів ради входив М.Корф, священник Ананій Агап'єв, Е.Толбач та інші [45].

Громадськість, а особливо місцева інтелігенція, поміщики, священники теж брали участь у розвитку земських шкіл. З числа вищезазначених осіб обирались попечителі шкіл. У квітні 1874 року училищною радою було затверджено «Инструкцию для преподавателей и попечителей начальных училищ Мариупольского уезда». Згідно положень цієї інструкції сільське суспільство, в

якому є школа для навчання дітей обох полів, обирає собі попечителя. До його обов'язків входило у справі народної освіти бути посередником між суспільством та школою, а також турбуватись про добробут школи. Попечитель пояснював суспільству в першу чергу істину про те, що без належного утримання у школі не затримається жоден вчитель [52].

Вже згодом було затверджено склад попечителів земських шкіл, які працювали у грецьких школах Маріупольського повіту. Це можна простежити у документі «Выписка из протокола земского собрания от 17 октября 1880 года о лицах, избранных попечителями народных школ в Мариупольском уезде»:

- попечителем Петровської школи вибрати Давида Андрійовича Бойко;
- попечителем Майорської та Времівської шкіл вибрати барона Миколу Олександровича Корфа;
- попечителем Камарської школи вибрати Федора Дмитровича Дмитрова [84, с 43 – 44].

Процес розвитку народної освіти, а саме становлення земських шкіл у Маріупольському повіті пройшов складний шлях. Вони в основному утримувались за рахунок суспільства та за участю долі земства. Періодично школи могли закриватись та відкриватись знову. Це гальмувало освітній процес. Не давало йому розвиватись в повній мірі. Поступово земства приймали рішення щодо відкриття якомога більше шкіл. Земства згодом починали розуміти, що завдяки функціонуванню шкіл, вони мали народну підтримку.

Найактивнішим педагогом-новатором, взірцем для усіх на той час була постать М.Корфа та його досконала діяльність в сільських школах Майорськом та Нескучном.

Микола Корф підкреслював, що процес розвитку освіти в грецьких селах Приазов'я йшов на крок уперед, ніж у селах, де проживали українці, росіяни та інші народності. Чому так? Саме тому, що грецьке населення було з самого початку існування у повіті ліпше за всіх забезпечено земельними ділянками.

Таким чином, вже у 1886 році майже у всіх грецьких селах були відкриті земські школи. В порівнянні з російськими та українськими селами, яких було

близько 87, тільки у 27 селах працювали земські школи. Грецьке суспільство мало змогу залучати до своїх шкіл найкращих вчителів, яким вони встановлювали доплату до заробітної плати, допомагали оплачувати комунальні послуги, наділяли земельними наділами для ведення господарства [83].

На початок ХХ століття грецькі села у своєму розвитку досягли найвищого рівня, якого російські та українські села не могли досягнути протягом 30 - 40 років.

Особливою була організація навчального процесу в земських школах. Спочатку у всіх українських та російських селах була встановлена трирічна система освіти, у грецьких селах – чотирьохрічна, тому що впровадження вивчення російської мови вимагала російська влада. Цей додатковий рік надавався на її вивчення.

Грецькі сільські громади добровільно брали на себе витрати за додатковий рік навчання дітей у земських школах. Грецьким школам було важко переходити з рідної мови на російську мову. Це викликало певні труднощі в навчанні. Спочатку самі вчителі намагались опанувати російську мову та викладання предметів на ній. Потім навчали дітей. Поступово грецька мова зникала, її замінила російська мова. Згодом всі школи були переведені на чотирирічне навчання [47].

Навчальні плани та програми розроблялись у столицях та губернських містах періодично та кожного разу вдосконалювались. Розвивальне навчання та розумно організований виховний процес неможливі без книги. Значну роль у забезпеченні учнів книгами зіграв М.Корф. Саме в книзі Микола Корф вбачав джерело для ознайомлення учнів з навколишнім світом, важливим засобом самоосвіти. У 1871 році він випустив книгу для читання у школі та вдома «Наш друг». Саме ця книга стала першою книгою, яку читали діти у школі, усвідомлюючи її зміст. А вдома, як казалось раніше, у дітей вже була «Євангеліє» [58].

Книга «Наш друг» була першим підручником у земських школах. Не дарма Микола Корф дав їй таку назву, тому що вона одразу ж до себе привертає

увагу. Головною метою ставало усвідомлене читання, до якого прагнули у шкільному та домашньому навчанні. Книга «Наш друг» була досить цікавою, в ній були літературні тексти, вправи для логічного мислення, вона містила у собі корисні поради учням. Ця книга була десять разів перевидана і кожного разу вона була доповнена та з кожним новим перевипуском більше удосконалювалась [67].

На думку М.Корфа така книга, як «Наш друг», повинна виховувати, розвивати естетичні почуття, виховувати моральність та повинна привчати до побуту вихованців. Можна дійти висновку, що таким чином Микола Корф підтримував принцип наочності зв'язку книги для читання та життя.

Другою книгою М.Корфа стало методичне керівництво «Нашему другу». Потім М.Корф написав книгу для педагогів земських шкіл «Русская национальная школа». Ця книга була своєрідною енциклопедією для вчителів початкової освіти [56].

Особливу увагу Микола Корф приділяв методам розвивального навчання. Він сформулював мету застосування методу навчання як правильний розподіл навчального матеріалу, систематичне його розташування, що полегшує як передачу, так і засвоєння виучуваного. Він вважав, що вчитель повинен бути не тільки педагогом, а й дослідником, він рекомендував запроваджувати самостійні письмові роботи, забезпечувати зв'язок школи з громадським життям рідного села, залучати учнів до краєзнавчої діяльності [54].

Микола Корф в земських школах Приазов'я не тільки розширив принципи свідомості, практичності, природності, легкості, швидкості, наочності, самодіяльності, врахування індивідуальних особливостей дітей, але сам в земській педагогіці обґрунтував багато принципів. Такими принципами були «принцип стислості», «принцип простоти», «принцип раптовості», «принцип впевненості в успіху». Він давав конкретні практичні поради вчителям для їх застосування.

Основними дидактичними принципами розвивального навчання в земських школах були: не вимагати від дітей заучувати матеріал без розуміння,

забезпечувати доступність у навчанні, не звільняти дітей від самостійного обдумування, не залишати дітей без допомоги, йти вперед у навчанні, спираючись на вивчений матеріал [49].

Якість освіти у будь-якій школі залежала в першу чергу від вчителя, який навчав дітей грамоті. Земства сприяли підвищенню кваліфікації викладачів. З 1869 року земськими управами організовувались щомісячні вчительські конференції і обговорення відкритих уроків. У навчальних закладах під керівництвом вчителів регулярно проводились літературні вечори та музично-драматичні вистави.

Миколою Корфом була розроблена спеціальна система підбору та підготовки вчителів земських шкіл. За його ініціативи щорічно було організовано вчительські з'їзди. Вони привертали увагу прогресивних представників держави і на них почали їздити з усіх куточків Російської імперії, щоб набути освітній досвід. З 1868 по 1874 роки відбулось більше двохсот губернських та повітових з'їздів земських вчителів і декілька десятків літніх педагогічних курсів. Мета з'їздів полягала у підтримці інтересу до педагогічної діяльності, ознайомленням з педагогічною літературою, обміні досвідом. Наприкінці кожного з'їзду Микола Корф підводив підсумки, давав поради [56].

Сільські вчителі, що працювали в земських школах за часів Миколи Корфа, були великими трудівниками. Про це свідчать щорічні звіти роботи шкіл, показники рівня навчання учнів, систематичне відвідування учнями шкіл та ін [56].

Одним з таких вчителів був Костянтин Дмитрович Трофимов. Його ім'я занесено до передових завідувачів шкіл Маріупольського повіту. До його захоплень входила математика та педагогічна справа. Він закінчив Петербурзький університет. За революційні погляди був направлений на роботу в найвіддаленіше село Маріупольського повіту – в село Темрюк [58].

Усе своє життя Костянтин Дмитрович присвятив дітям цього села. Приходив він на роботу раніше за всіх, завжди у випрасованому чорному костюмі, білосніжній сорочці під краватку та у взутті, начищеному до блиску.

Він вважав своїм боргом забезпечити високий рівень педагогічного процесу у школі, тому приділяв велику увагу підбору кадрів, забезпечував школу усім необхідним. Помер Костянтин Дмитрович у 1920 році, його було поховано на центральному кладовищі села. Пам'ять про нього збереглась і до нашого часу у серцях мешканців села [58].

Завдяки досліднику Тарасу Федоровичу Криворотько вдалось пізнати ще багато прізвищ вчителів, які працювали в школах села Темрюк. Ось деякі з них: Федір Михайлович Крамаренко (працював у 1879 році), Іван Моїсейович Кашуба (працював у 1886 році), Марія Миколаївна Кашуба (працювала у 1887 році), Григорій Семенович Гайдак (працював у 1895 році), Іван Миколайович Ніколін (працював директором у 1896 році), Федот Іонович Божко (працював вчителем гімнастики), Олександра Миколаївна Трофимова (працювала у 1913 році), Петро Павлович Копитін (працював у 1902 році), Моїсей Єфимович Мироненко (працював у 1911 році), Антон Дмитрович Жульов (працював у 1912 році), Єлизавета Федорівна Давиденко та Олімпіада Олександрівна Головка (працювали у 1913 році).

Також він дізнався, що такі вчителі, як Петро Ігнатійовч Яровий, Василь Варламович Баряк та Микола Андрійович Рашкевич після 1905 року за «неблагонадійність» та причетність до соціал-демократичного руху були репресовані.

У Майорській земській школі працював вчителем Іван Семенович Миронов з 1875 року. За час його роботи в школі, йому довелось досягти гарних результатів у своїй діяльності. Майорська школа завжди відрізнялась від інших шкіл зразковим порядком та дисципліною [13].

Досвід Івана Семеновича цінний нашому поколінню у тому, щоб навчити дітей читати він використовував свій метод. Читанню приділялось по дві години на день. Одну годину книгу читав дітям сам вчитель, другу – викладачем ставив одного з колишніх своїх учнів. Таким чином, він домогся високих результатів у читанні для дітей [47].

Іван Семенович також впроваджував в навчання метод фізкультурних розминок посеред уроку. Це робило дітей жвавішими, життєрадісними. Він розумів, що дитина не може бути зосереджена на уроці цілу годину. Їй потрібна десь посеред уроку хоч маленька перерва, щоб потім знов приступити з новими силами до вивчення матеріалу [47].

Його педагогічна діяльність тривала у Майорській школі до 1917 року. Потім Іван Семенович перейшов працювати до школи у Старий Кременчик. І там він залишив після себе добру пам'ять.

В Старомлинівському народному музеї зберігаються спогади однієї з учениць 10-х років ХХ століття Л.І.Манойлової, яка пише: «З глибокою подякою згадую я на схилі літ свого улюбленого вчителя Івана Семеновича Миронова – завжди акуратно одягненого, гладенько причесаного, сивенького і завжди такого ласкавого. Це він організував в нашому селі першу бібліотеку, спочатку дитячу в школі, яка потім стала бібліотекою для дорослих» [47, с.110].

За сумлінну працю у 1910 році Маріупольська повітова земська управа висловила І.С. Миронову особливу подяку з піднесенням йому адреса «за відмінно-старанну і щонайкориснішу 35-річну педагогічну діяльність в повіті» [47].

А вже в ХХ столітті в Маріупольському повіті створилась ціла династія вчителів Миронових. В земській школі села Богатир в 1889 році вчителем та його помічником працювали два молодших брата Івана Семеновича Миронова: Никифор та Гаврило. Такі династії вчителів були частим явищем у Маріупольському повіті. На жаль, збереглось не багато інформації про це.

У 1884 році земські збори назвали одним із кращих вчителів Маріупольщини Петра Харлампійовича Трандафілова. У цього мужнього чоловіка було семеро дітей. Його найзаповітнішою мрією було те, щоб усі діти вміли писати та читати [45].

Головними носіями знань в земських школах виступали вчителі. Вже на початок 1913 – 1914 навчального року був складений «Список учебного персонала, состоящего на должности в содержимых Мариупольским земством

народных школах Мариупольского уезда и города».

Для усіх вчителів Маріупольського повіту взірцем став видатний Микола Корф і тому після його смерті, вчителі клопотали перед Маріупольським земством про те, щоб портрет Миколи Корфа знаходився у кожній школі повіту [63, с. 243 - 244].

«Доклад по ходатайству народных учителей о разрешении поместить в народных школах портрет покойного барона Н.А. Корфа утвержден Собранием единогласно, причем Собрание приняло предложение гласного Петренко о помещении на портретах следующей надписи: «настояний портрет помещен в школе по желанию народных учителей иждивением благодарного Мариупольского земства»» - так було сказано у виписці з протоколу повітового земського зібрання XVI чергової сесії 7 жовтня 1884 року з клопотання народних вчителів про розміщення у школах портрету покійного барона Корфа. [63, с. 244].

З величезною повагою до «Корфа-школотворця» ставились учні та вчителі. Один з його перших учнів С.М.Шавкуненко відгукувався про Корфа так: «Корф умно, благотворно давал охоту ученикам ходить в школу. Немало ящиков в школу привозил; книжки в подарок, гостинцы, пряники, орехи, игрушки поучительные и прочее. Бывало в праздничные дни привозил в близкие училища из своей экономии пирожки ученикам...». Судячи з цих слів, помітно як турбувався Микола Корф про своїх учнів, яка в нього була щира душа [56].

Короткий огляд земської діяльності Миколи Корфа дав відомий дослідник історії земства в Росії Б. Веселовський. В своїй 4-томній праці автор серед багатьох відомих земців виділив саме М.О.Корфа. Висвітлюючи діяльність Катеринославського губернського та Олександрівського повітового земств на початковому етапі їх існування, Б.Веселовський відносив Миколу Олександровича до передових земців-демократів. У 4-му томі Б. Веселовський більш докладно зупинився на постаті М.О.Корфа, показавши найцікавіші, на його думку, епізоди з його нетривалої земської діяльності [20].

Саме з таких простих вчинків зароджувалась любов та повага народу до видатних діячів освіти свого краю, а вміння шанувати їх та берегти пам'ять про них збереглась упродовж усього життя.

Найкращим учнем Миколи Корфа був Яків Павлович Новицький. Микола Корф був для Яківа Новицького не тільки вчителем, а й порадиником та другом. Яків Новицький, як визначний педагог, теж зробив великий внесок в розвиток освіти Маріупольського повіту. З серпня 1872 року Яків Новицький був призначений вчителем Ольгінської школи Маріупольського повіту. Завдяки його зусиллям школу було перетворено на показову, діти почали захоплюватись краєзнавством, в них прокинулась цікавість до історії, географії та біології рідного краю. У 1873 році Яків Новицький «за відмінне викладання» отримав нагороду у 100 рублів сріблом [66].

У процесі розвитку народної освіти з'являлись нові видатні постаті, але той, хто стояв в період її зародження був тоді і залишається зараз у пам'яті народів Приазов'я дійсно прикладом відданої любові до праці свого життя – народної освіти. Недарма вже у 1885 році вчителям, які відпрацювали у школах більше, ніж десять років, виплачували доплату у розмірі 50 рублів [63, с. 270].

Умови оплати праці земських вчителів були найліпшими, ніж у вчителів інших навчальних закладів. Земські вчителі забезпечувались, крім заробітної плати, квартирою, шматком землі для ведення господарства. Іноді опалення та освітлення оплачувались за рахунок органів місцевого самоврядування, також вчителі були заохочені різними видами доплат.

З появою перших шкіл вчителі отримували заробітну плату у розмірі 300 рублів, завідувачі школою – 350 рублів; за кожні 5 років доплата складала 40 рублів (у загальній сумі не більше 460 рублів). Якщо стаж роботи вчителя складав 25 років, він отримував доплату у розмірі 400 рублів щорічно. Особлива доплата встановлювалась вчителям за ведення уроків співу – у розмірі від 25 до 50 рублів та гімнастики – у розмірі 20 рублів [52].

Фактично матеріальне становище вчителів земських шкіл у селах Маріупольського повіту було на той час ліпшим, ніж у вчителів міністерських та

церковнопарафіяльних шкіл. Таке положення сприятливо впливало на збільшення кількості вчителів, які бажали працювати у сільських школах.

Вчителі також отримували «вознаграждение за устройство церковно-школьных хоров». Це була така своєрідна прибавка до заробітної плати у розмірі 50 рублів тим, хто постійно цим займався, у розмірі 25 рублів тим, хто нещодавно почав вести хор [63, с.287].

Існували й інші доплати вчителям, які Микола Корф щорічно проводив особисто. Відбувались випробування для найкращих учнів земських шкіл, а за їх результатами преміювались вчителі від 50 до 100 рублів сріблом. Такі випробування заохочували вчителів працювати в земських школах повіту. При чому бажаних було багато, а проходили відбір та допускались до роботи у школах найбільш підготовлені вчителі [69].

Основу навчального процесу складають навчальні плани. Найбільшу увагу земські діячі приділяли у школах формуванню навчально-виховного процесу. Невеликий перелік складали предмети, які були включені до навчального плану школи: Закон Божий, церковнослов'янська мова, російське читання, арифметика, російська історія, малювання та інші. Упродовж навчального року найбільше годин у рік відводилось для навчання арифметиці.

Як свідчать документи, які збереглись у наш час у Краєзнавчому музеї м.Маріуполя – Доклад Мариупольской уездной управы о преподавании Закона Божьего в народных школах – вивченню Закону Божого повинна приділятись особлива увага. Він є обов'язковим предметом у школі. Його можуть викладати тільки священники, або особи, які закінчили курс духовної семінарії [63, с.51 - 53].

Важливим організаційним моментом навчального процесу в школі є тривалість навчального дня та режим роботи школи. Кожна школа встановлювала для себе сама графік роботи, тривалість уроків, перерв, різновид покарань. Наприклад, у земській школі села Кременчик навчальний рік розпочинався 1 вересня та закінчувався 10 травня. Уроки починались о 8.30 та продовжувались до 15.30. Кожен урок тривав 50 хвилин. У першому класі було

чотири уроки, в інших – по п'ять. Між уроками була перерва 10 хвилин, після третього уроку перерва тривала одну годину [52, С. 20].

У земській школі села Улаклі навчальний рік розпочинався теж 1 вересня, але закінчувався 5 травня. Уроки тривали з 8.00 до 16.00. Кожен урок тривав одну годину, потім перерва – 10 хвилин, після четвертого уроку перерва тривала одну годину тридцять хвилин. Домашніх завдань не було [52, С. 20].

Микола Корф категорично був проти зменшення часу перерви, він навіть казав: «Детское мышление быстро устает, поэтому должен существовать длительный отрезок времени для отдыха, чтобы во время урока дети работали, а не сидели, делая вид, что они учатся» [52].

Великого значення у школі Микола Корф надавав дисципліні. Він вважав, що дисципліна має бути усвідомленою. Він казав: «Пора, пора одуматися, пора розлучитися з паличною дисципліною і перейти до шкільної дисципліни, тобто до такого спілкування з дітьми, яке сприяє прив'язаності до школи і вчителя» [54].

Микола Корф вбачав покликання вчителя не в покаранні за вчинки учнів, а в запобіганні їх. Хоча покарання були введені не в усіх школах Маріупольського повіту. З 55 шкіл повіту, тільки в 12 школах покарань не було. Покарання могли бути різними, наприклад, такі як догана наодинці, стояння в кутку, стояння на колінах, стояння за партою 15 хвилин або одну годину, могли затримати учня після уроків від тридцяти хвилин до однієї години. Але поступово покарання зживали себе [70].

Приводами, які приводили до покарання, найчастіше всього були пустоці, потім вже непослух та порушення шкільної дисципліни, та в кінцевому етапі, неуважність, неуспішність в навчанні та не виконання домашніх завдань [26].

Що найцікавіше, так це те, що Микола Корф підтверджував, що найліпшою дисципліною була у тій школі, де покарань практично не було. І саме тоді, він зробив висновок, що школи можуть функціонувати без покарань [26].

Особливістю земських шкіл було ще те, що батькам дозволялось знаходитись на уроках. Вони могли просто слухати, як відповідає дитина, а

також, за бажанням, навчатись разом із дітьми. Завдяки Корфу у класах встановлювались спеціальні лави для батьків. Це призводило до того, що батьки ставали учнями недільних шкіл.

Майже в кожній губернії земства відкривали недільні школи для дорослих, надавали фінансову підтримку школам для дорослих, які організовували громадські організації та приватні особи. Більш за все недільних шкіл було в Полтавській губернії - 15, в Чернігівській та Харківській – 10, менш за все в Катеринославській – 3 [40].

Перші недільні повторно-додаткові заняття відкрилися за сприяння Миколи Корфа у 1881 році при двох кращих училищах Катеринославської губернії – Времівському та Майорському [57].

Наприкінці XIX – початку XX століття в селах були поширені недільні школи трьох типів: нижча (для неписьменних), середня повторювальна (для тих, хто вибув із початкового училища) та вища додаткова (для тих, хто закінчив початкове училище). Вища додаткова недільна школа давала компенсаторний та інноваційний рівень знань і була наступною ланкою після початкової школи. Кожен з цих типів недільної школи мав свої структурно-організаційні та навчально-методичні відмінності побудови педагогічного процесу [16].

Сільські недільні школи Маріупольського повіту Катеринославської губернії працювали 20 недільних і святкових днів на рік. У середньому навчальний день тривав 3 – 4 години. Недільні школи були в селах ядром поширення грамотності та центром залучення місцевого населення до надбань української культури [16].

У 1883 році на засіданні з'їзду народних вчителів у будинку Бердянської чоловічої гімназії під головуванням Миколи Корфа було обговорено питання організації повторювальних та вечірніх шкіл і про програму навчання в цих школах. Для складання програми навчання були обрані комісії з вчителів російських, болгарських та німцьких шкіл. Складені комісією програми були затверджені [83].

З метою вдосконалення праці земських шкіл у Маріупольському повіті було висунуто ідею створення ремісничих відділень. Перше таке ремісниче ковальсько-слюсарне відділення було відкрито при Маріїнській земській школі у 1886 році [72].

Для керування ремісничими відділеннями одразу ж була створена Реміснича рада та був затверджений Устав, який називався «Устав ремесленного отделения при Марьинском сельском народном училище».

Пункти Уставу включали наступні позиції:

- до відділення приймаються хлопчики не молодше чотирнадцяти років;
- усі учні нічого не платять за навчання їх ремеслам;
- вибір ремесла надається батькам зі згодою майстра – викладача;
- повний курс навчання триває три роки, учням видаються свідоцтва по закінченні курсу;
- викладачами ремісничого відділення повинні бути цехові майстри;
- щорічно призначається виставка виробів, які зроблені учнями ремісничого відділення при Маріупольській повітовій земській управі в період чергових повітових земських зібрань;
- усі вироби ремісничого відділення продаються, а ці гроші йдуть на спец рахунок відділення [52].

Таким, чином учні мали змогу навчатися різним ремеслам строком до трьох років. Освоєння будь-якого ремесла надавало хлопчикам впевненість у собі, в своїх силах, розкривало індивідуальний хист до того ремесла, яке було обране.

У 1881 році ремісничі відділення відкрились у Великоянисольській та інших земських школах. У жовтні 1891 року земське зібрання заслухало доклад повітової управи про відокремлення типів ремісничої освіти при народних училищах.

Згодом земство затвердило «Устав ремесленных отделений при земских начальных народных училищах мариупольского уезда». Перелік ремесел був затверджений Уставом у такому вигляді: ковальсько-слюсарне та плотницько-

столярне, токарне і колісне, поступово вводилось виробництво предметів селянського користування, а також сільськогосподарського знаряддя та машин [72].

Згідно «Решения уездного земского собрания об открытии ремесленных отделений при земских училищах» від 12 лютого 1885 року було виділено 3000 рублів на відкриття у м. Маріуполі ремісничого училища, але Маріупольська міська дума заперечила та дозволила відкрити 3 ремісничих училища з одним ремеслом у с. Великий Янісоль, с. Темрюк та м. Маріуполі [34, с. 177].

Підтвердженням цього факту є відомості з «Отчета о временных педагогических курсах для учащихся народных школ Мариупольского уезда и города Мариуполя, бывших летом 1914 г. с 16 июня по 21 июля в г. Мариуполе за 1914 рік». В ньому можна знайти «Доклад уездной управы об открытии в уезде ремесленного училища». На його відкриття виділялось 3000 рублів [63, с. 267].

Ще один історичний факт про введення навчання рукоділля дівчаток у Темрюці можна простежити, аналізуючи «Выписку из протокола заседания от 18 октября Мариупольского уездного земского собрания очередной сессии 1881 года». В ній йдеться про клопотання у Губернського земства коштів для введення навчання дівчаток рукоділля в Темрюцькому двокласному училищі. Було вирішено виділити 100 рублів одночасно, а також по 300 рублів щорічно на ці потреби [84, с. 54].

Враховуючи вищезазначені факти, можна зробити висновок появи другого етапу розвитку земських шкіл Північного Приазов'я (1884-1900 рр.). Він розпочався з введення в навчальну програму сільськогосподарського та ремісничого компонентів. Цей період характеризувався удосконаленням змісту навчально-виховного процесу, форм та методів викладання, введення в навчальний процес національного елементу у формі вивчення історії рідного краю, географії, музики та співів. Поєднання загальноосвітніх знань з реальними господарськими вміннями та навичками, які були просто необхідними для майбутнього життя учнів, сприяли їх всебічному розвитку.

Згідно статистичних даних за відомостями 1907 року, враховуючи кількість училищ, які утримуються за кошти земства, кількість учнів і вчителів, можна судити про те, що шкільна мережа розвивалась і цей розвиток йшов стабільно. Кількість училищ складала у 1907 році: однокласних – 116 одиниць, двокласних - 2 одиниці (у селах Улаклі та Єленівка) [17].

Станом на початок 1913 – 1914 навчального року у грецьких селах функціонувало вже 56 земських шкіл, в них працювало 192 вчителів. Майже у двох школах фактично працював один учитель, але було і таке, що у 16 школах працювало 2 вчителі [17].

Ще однією особливістю розвитку земських шкіл на селі було те, що селяни платили додатковий шкільний податок. Цей податок спрямовувався на будівництво та ремонт шкіл, системи опалення шкільних приміщень. Якщо підрахувати розміри фінансування на потреби шкіл Маріупольського повіту протягом 30 років, то можна простежити тенденцію збільшення фінансування кожного року: 1870 рік – 3000 рублів, 1890 рік – 45834 рублів 38 копійок, 1903 рік – 103280 рублів [52].

Таких показників вдалось досягти лише завдяки стабільному зростанню кількості шкіл та учнів в них. Після 1880 року витрати на народну освіту перевищували вже витрати урядові більше, ніж у шість разів. Якщо розрахувати кількість витрат на рік на одну школу, то вона становила 2000 рублів у Маріупольському повіті, у той час, коли в інших повітах цей показник був від 900 рублів до 1200 рублів [52].

Так, згідно «Сборника докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 годы, часть II» можна простежити картину витрат на народну освіту у 1878 році. У цьому році загальна сума витрат на народну освіту, яка виділялась земством, складала 31805 рублів 54 копійки, у т.ч.: «1. На жалованье законоучителям, учителям и их помощникам – 24480 рублей 80 копеек; 2. Невыполненных расходов за прежние годы – 1086 рублей 02 копейки; 3. Прогонных денег учителям и на пересылку им жалованья по почте – 57 рублей 38 копеек; 4. На учебные книги и пособия –

1519 рублей 50 копеек; 5. На делопроизводство училищного Совета – 700 рублей; 6. На пособие Темрюкскому и Чермалыкскому образцовым училищам и двум народным школам в городе – 1202 рублей 05 копеек; 6. На содержание стипендиатов в учительских Семинариях – 2759 рублей 79 копеек». У 1878 році, якщо порахувати, що кількість учнів у 48 земських народних школах була наближена до 4005 осіб, у середньому на одного учня витрачалось на рік 8 рублів. [84, с. 20].

Миколу Корфа завжди турбував стан народної освіти у повіті. Навіть у «Выписке из протокола Мариупольского уездного земского собрания XIV очередной сессии от 11 октября 1882 года по продолжению доклада барона Корфа о мерах к улучшению дела народного образования в уезде» ми бачимо такий факт. Суму 4025 рублів завдяки Корфу було виділено земством на покращення народної освіти у 1882 році у Маріупольському повіті [84, с. 109 – 110].

Процес виникнення, розвитку та становлення земських шкіл проходив з певними труднощами. Багато чинників залежали від місцевості та населення, де функціонувала земська школа. Хоча у Маріупольському повіті було збудовано чимало шкіл, їх було недостатньо для населення. Та кількість шкіл, яка функціонувала у Маріупольському повіті, була переповнена учнями. Кількість учнів в одному класі досягала 50 – 60 осіб, з роками цей показник збільшувався майже вдвічі, а то й втричі.

Навіть тогочасні статистичні дані говорять про численну кількість учнів, яким було відмовлено у прийомі до першого класу. За відомостями 1902 року було відмовлено у навчанні по селах таких, як: Бешев – 109 осіб, Малий Янісоль – 93 особи, Комар – 150 осіб, Ігнатіївка – 42 особи, Богатир – 45 осіб та інші. Загалом у 1902 році з 10 сіл Маріупольського повіту до школи не взяли 638 дітей [75].

Статистику випуску учнів зі шкіл гальмував процес їх відсіву. Не кожному вдавалось доучитись до кінця та здати іспити. Взагалі, якщо розглянути детальніше «Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год»,

можна почерпнути для себе багато цікавої та корисної інформації, а також отримати унікальні знання про учнів 1886 – 1887 навчального року, які навчались в народних школах Маріупольського повіту [72].

Такий історичний факт про наголошення в загальних відомостях на тому, що сільське населення мало велике бажання вчитись, був дійсно відомим. До земств постійно надходили заяви з проханням у відкритті нових шкіл у селах Приазов'я. Таким чином, земські народні школи відкривались знов і знов, до них залучались найкращі вчителі.

У цьому звіті багато уваги приділялось обґрунтуванню становища учнів у школах. Наголошувалось на тому, що кількість учнів значно зменшувалась. Але зменшення учнів відбувалось з тих причин, що зазвичай школи знаходились далеко від домівок учнів. У холодну пору року забезпечення сільських учнів одягом та взуттям було у кожній сім'ї індивідуальне. В основному сільські мешканці були бідними, але багатодітними, і та пара взуття, яка була в одному екземплярі, була на всіх дітей одночасно.

Таким чином, учні хоча й бажали вчитись, але не мали змогу ходити до школи постійно. Почастішали випадки пропуску уроків та взагалі навчальних днів. Таким чином, учні відраховувались зі школи. Це призводило до зменшення кількості учнів у школах, зважаючи на період навчання.

Дуже ретельно було розглянуто санітарно-епідеміологічні умови роботи шкіл Маріупольського повіту та за результатами досліджень фізичного стану учнів в них санітарно-епідеміологічний лікар Б.М.Гуревич у 1904 році видав звіт. На 238 сторінках він описував місцевість, будівлю шкіл, розміщення класних кімнат по школам, санітарний стан приміщень шкіл ззовні та зсередини, описував навчальні посібники, заняття, стан учнів, покарання та ін. Ця робота розпочалась ще у 1869 році, але тільки у 1875 році вона була продовжена. Всього було досліджено 41 школу Маріупольського повіту: 22 – російських, 16 – грецьких, 3 – німецьких. Було виявлено, що для 38 шкіл були збудовані спеціальні будівлі, а 3 школи знаходились у пристосованих приміщеннях. Усі школи були одноповерховими, крім Бешевської та Ігнатівської шкіл

Маріупольського повіту, які були півтораповерховими [26].

Було досліджено, що прибирання шкільних кімнат здійснювалося лише напередодні святкових днів. Особливо в осінню або весняну пору року підлога була замазана брудом, діти були брудними, після приходу додому зі школи, вони ще годину відхаркували чорну мокроту [26].

Кожна школа опалювалась грубкою, майже у всіх школах вони зберігали тепло по сім годин на день. Дітям цього вистачало, щоб не замерзнути у школі. Також існували роздягальні у школах, але не во всіх. Тільки у двох школах вони були теплими - у Темрюцькій та Мангуській, в інших школах вони були холодними, або їх взагалі не існувало [26].

Стан шкільних меблів був у кожній школі різний: в основному вони склались з парт та стільців, які були скріплені разом, деякі парти були пофарбовані, деякі ні, але їх стан був в основному задовільним [26].

Можна підвести підсумок, що санітарно-епідеміологічні умови роботи шкіл та взагалі стан учнів були в основному на низькому рівні розвитку. Але це ні в якому разі не впливало на бажання учнів йти до школи.

Діти, які ходили до перших початкових шкіл, мали насправді велику витримку. Крім того, що школи знаходились в тісних та душних приміщеннях, інколи вони взагалі не мали підлоги. У школах не було умивальників, діти часто хворіли. Не було гарячих обідів у школах. Стан питної води, яку інколи привозили до школи, не відповідав санітарно-епідеміологічним нормам. Також бракувало посуду, з якого можна було пити цю воду. Діти під кінець учбового дня від голоду мало не втрачали свідомість, вони мучилися від головних болів. Все це призводило до страшних епідемій та хвороб, які мали стихійний характер [1].

Але не зважаючи на всі ці труднощі, діти не залишали бажання ходити до школи та навчатись. Вони проводили у школі багато часу на навчання. Але були й часи, в які вони між собою спілкувались, грали. Це було найгарнішим радісним дитячим світом. Тому що спілкування мало велике значення у розвитку дитини, так само як і зараз, у наш час.

Хоча такі жахливі шкільні умови потроху впливали на гальмування навчального процесу, він все ж таки продовжувався. Звісно поступово все змінювалось. З'являлись гарячі обіди, удосконалювались засоби особистої гігієни учнів у школах, постачались зручні меблі та інше.

До обов'язків земської управи входило вести контроль за процесом відвідування учнями шкіл. При необхідності вони могли перевірити класні журнали та дослідити картину відвідувань. Складались звіти відвідувань по школах, а вже потім вимальовувалась статистика та вживались заходи щодо недопущення безглузвих трат по земській народній освіті, або навпаки [52].

У такі життєві моменти на допомогу приходили вчителі. Важливою місією вчителів було те, що вони повинні були переконати так батьків у навчанні їх дітей, щоб зменшити пропуски днів у школі. Вчителі пробуджували повагу та любов дітей до себе через свою повагу та любов до дітей. Вчителі не повинні були допускати, щоб учні нудьгували на уроках. Вміння зацікавити учнів дуже цінувалось. Якщо вчитель буде робити такі кроки, то й школа буде відвідуватись учнями систематично, навіть не зважаючи на бідність та погодні умови. Пробудити велике бажання постійно вчитися – було найважливішим завданням вчителів [104].

Але не зважаючи на те, що багато учнів було відраховано зі шкіл, наприклад, у 1886 – 1887 навчальному році, кількість учнів, які закінчили школи збільшилась на 10 % відносно попереднього 1885 – 1886 навчального року [72].

У ході перевірок приазовських земських шкіл Микола Корф велику увагу приділяв вмінню учнів логічно мислити та свідомо засвоювати програмний матеріал. Цьому на його переконання сприяє розумна організація навчального процесу. Микола Корф розробив розклад занять для земської чотирьохкласної школи, який підтверджує розумну організацію навчального процесу, яка в сучасній психологічній літературі названа модульно-розвивальною системою [54].

З початку існування органів місцевого самоврядування губернські земства відігравали незначну роль в розвитку народної освіти. Ініціативу взяли на себе

повітові земства. Чисельність учнів в земських школах зросла в Катеринославській губернії з 1896 по 1911 рр. на 73 %, в Полтавській – з 1868 по 1907 рр. на 85 %, в Харківській – з 1865 по 1911 рр. на 84 %, в Чернігівській – з 1869 по 1911 рр. на 93 %. Кількість вчителів теж з 1896 по 1911 рр. зросла в Чернігівській губернії в 1,7 разів, в Харківській – в 2,2 разів, в Полтавській – в 1,8 разів, в Катеринославській – в 3,5 разів [40].

Окремим пунктом у звіті була виділена інформація про забезпеченість шкіл необхідним інвентарем: папіром, пір'ями, олівцями, чорнильним порошком та ін. Все це доставлялося у школи з Маріупольської типографії Франтова. З Московської Синодальної типографії до всіх шкіл було доставлено навчальні часослови і псалтирі. У діловодних документах земської управи на кожен навчальний рік велись спеціальні «Ведомости о рассылке учебных пособий и письменных принадлежностей в земские школы» [69, с. 32 - 43].

Але проблема забезпечення шкіл новим обладнанням постійно турбувала як земства, так і вчителів та учнів. Навіть у докладі земському зібранню у 1884 році було сказано: «Классная мебель во всех училищах не соответствует числу учащихся, при этом она в самом жалком, зачастую невозможном, виде: встречаются училища, где во время письма аспидные доски укладываются на спины соседей из-за невозможности поместить их на скамье...Ни одно из помещений в целом уезде в техническом отношении не соответствует своему назначению» [84].

Підтвердженням факту є «Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 годы, часть II», в якому висвітлено «Доклад уездной Управы по сообщению инспектора народных училищ о негодности и непригодности многих школьных помещений и классной мебели». Цей доклад містить відомості про те, що у 22 школах приміщення шкіл знаходяться у жахливому стані, а меблі несправні та не пристосовані для учнів [84, с. 50].

Неможливо не сказати про турботу селян стосовно розвитку шкіл на селі. Мешканці сіл завжди чим могли, тим і допомагали у вирішенні цього питання.

Але коштів все одно бракувало. Класи були переповнені, шкільні меблі швидко зношувались та потребували ремонту, або заміни.

Окремої уваги заслуговує розгортання земської бібліотечної справи. Одним з позитивних рішень у шкільному житті було те, що повітова управа потурбувалась про те, щоб для вчителів працювала педагогічна бібліотека. Ця бібліотека містила книги педагогічного змісту – класичні твори з педагогіки, якими користувались вчителі по черзі [69, с.340].

Земства також допомагали в організації публічних бібліотек. Перші земські бібліотеки при сільських школах з'являються наприкінці 1870 року в Катеринославській губернії. Кожна бібліотека мала свій статут, який затверджувався губернатором. До обов'язків земської управи входило прийом та звільнення бібліотекаря. Бібліотеки були розташовані як при школах, так і в окремих приміщеннях. У ХХ столітті відкривались бібліотеки-читальні [90].

Вже в 1901 році було відкрито 6 безкоштовних народних бібліотек у Маріупольському повіті: Анадольська (всього читачів – 86 осіб), Велико Янисольська (127 читачів), Сартанська (225 читачів), Чермаликська (251 читач), Валеріанівська (101 читач), Михайлівська (447 читачів) [34, с.256 – 257].

Микола Корф внес свій особистий вклад у діяльність бібліотек. Він уклав «Каталог народної бібліотеки», який використовувався земствами при влаштуванні народних бібліотек та читалень.

Микола Корф наводить списки дорослих читачів в шкільній бібліотеці при Времівській школі у звіті за 1882 – 1883 навчальний рік з метою їх залучення до читання. Згідно звіту кількість читачів – дорослих мешканців Времівки була великою, дивлячись на те, що до бібліотеки вони ходили пішки по два, два з половиною кілометри [98].

Відкриття бібліотек стало ще одним позитивним поштовхом для дітей до набуття знань. Книг звісно спочатку бракувало. Але практикувались колективні читання. Завдяки придбанню земствами шкільної літератури, майже во всіх школах бібліотеки мали молитовник Протопопова, азбуку Добровольського, «Рідне слово» Ушинського.

Зазвичай, всі процеси, які одного разу розпочинаються, проходять стадію розвитку, а потім припиняють своє існування. Так Декретом Всеросійського Центрального виконавчого Комітету від 10 вересня 1918 року скасовувався розподіл шкіл на початкові (земські, міністерські, церковнопарафіяльні), вищі початкові училища, гімназії, технічні, ремісничі училища та інші види шкіл. Усі школи, починаючи з цього періоду, мали назву «Єдина трудова школа». Усі учні навчались за єдиною шкільною програмою.

Таким чином, ми можемо фактично підійти до третього етапу розвитку земської освіти в Приазов'ї. Цей період охоплює рамки від 1901 року до 1914 року, а фактично 1918 року. Особливість цього етапу полягає у впливі на земську освіту економічного піднесення регіону і розвитку капіталістичних відносин.

У цей період з'являється чітко визначена тенденція взаємопроникнення загальноосвітньої та національної ідеї. Специфічним у розвитку початкового навчання в Північному Приазов'ї була наявність широкої мережі національних земських шкіл (станом на 1916 рік 676 шкіл) німецьких, грецьких, єврейських, але української, як свідчать документи, не було жодної.

На фоні розширення мережі початкових земських шкіл у регіоні почали виникати земські школи вищого типу (с. Федорівка Олександрівського повіту; с. Мангуш Маріупольського повіту; с. Андріївка Бердянського повіту та інші) [41].

Висновки до розділу.

Розгортання та стрімкий розвиток навчального процесу в земських школах Маріупольського повіту, як і всі процеси взагалі, мав свої особливості. В основному вони заклали позитивні риси у започаткування народної освіти. Хоча є багато недоліків, недоробок та суперечностей у цьому питанні.

Автор вважає, що згідно поданого матеріалу у цьому розділі, насамперед головною проблемою у започаткуванні шкіл було виділення коштів на їх будівництво, облаштування, забезпечення необхідним інвентарем. Реформування навчального процесу проходило по-різному у селах повіту в

залежності від місцевості та населення, від вміння залучати гарних спеціалістів до школи, від самого бажання учнів навчатися грамоті та письму.

Аналізуючи діяльність місцевих органів влади щодо розвитку освіти у Маріупольському повіті, можна зазначити значний внесок Маріупольського повітового земства. Благодійні об'єднання греків доклали багато зусиль щодо перетворення земських народних шкіл на справжні національні центри освіти. Діяльність цих громад у купі з діяльністю місцевих органів влади сприяли піднесенню освіти, розвитку та збереженню культурних цінностей населення Північного Приазов'я. Земські школи в грецьких селах були найбільшими за кількістю навчальними закладами подібного типу в Маріупольському повіті.

Наприкінці XIX століття в Маріупольському повіті у народних училищах та земських початкових школах навчалося 42 % учнів російської та української національностей, 52 % греків, а також представники інших національностей. Маріупольський повіт мав найвищий відсоток учнів відносно загального числа населення серед 30 повітів чотирьох губерній Одеського учбового округу.

Організація навчального процесу у земських школах була спочатку на низькому рівні. Діти, віком від 8 до 11 років, ходили до школи протягом вересня – травня. Двічі на рік на Різдво та Великдень вони відпочивали. Школа була трирічною, потім стала чотирьохрічною. Фактично діти знаходились у школі з восьмої години ранку до шістнадцятої години. Після третього уроку була велика перерва. Крім читання, письма та арифметики, викладався обов'язково у школах Закон Божий. Діти могли навчатись в одному класі разом із батьками. Класи, в яких навчались діти, були переповнені, тісні, душні. Існували покарання дітей, які згодом поступово зникали зовсім.

Санітарно-епідеміологічний стан приміщень багатьох шкіл залишав бажати найкращого. Це було однією з болючих проблем у шкільному житті учнів. Бідність сільських учнів, постійний брак одягу, взуття, їжі та цілковита антисанітарія на початковому етапі відкриття шкіл призводили до хвороб та епідемій. Але, не зважаючи на це, діти намагались не залишати школу.

Що стосується відвідування шкіл, то це питання було завжди під

контролем. Селянські діти були бідними, школи знаходились від домівок далеко, також діти допомагали батькам вести домашнє господарство – і тому були часті випадки пропусків уроків, відбувався відсів учнів. Хоча, як свідчить статистика, кількість випускників шкіл зростала, школи були переповнені. Але головне те, що діти з великим бажанням ходили до школи. Деякі навіть, покинувши школу з-за якихось причин, знов повертались до неї за знаннями.

Розповсюдженню читання у школах та взагалі у селах сприяло те, що земства відкривали бібліотеки, як при школах, так і в окремих приміщеннях. Відкрито було також спеціальну педагогічну бібліотеку для вчителів, книгами якої вчителі користувались по черзі.

Микола Корф, який написав для дітей першу шкільну книгу «Наш друг», потім посібник «Руководство по обучению грамоте по звуковому способу», «Русская национальная школа», зробив величезний вклад у започаткування та розвиток освіти у школах Приазов'я. Він, як ніхто інший, розумів становище простого селянина. Демократична спрямованість його виступів і пропозицій принесли йому загальне визначення більшості населення Олександрівського повіту і всієї Катеринославської губернії.

Для вчителів він був взірцем, на який вони рівнялись. Не дарма після смерті Миколи Корфа, його портрет був розміщений в усіх школах повіту за проханням вчителів.

Матеріальному становищу земських вчителів можна було тільки позаздрити. Вчителям платили велику заробітну плату, існувало безліч доплат та надбавок (за вислугу років, за ведення хору та інші), надавались кімнати для проживання та оплачувались частково чи повністю опалення, освітлення, виділялись земельні ділянки для ведення господарства. Спеціалісти з радістю йшли працювати у школи. При чому сам Микола Корф очолював комісії по конкурсному відбору найліпших вчителів у земські школи.

Досвід вчителів земських шкіл – це велике надбання розвитку початкової освіти. Історія виникнення земських шкіл являє собою скарбничку історичних знань, які нам потрібно зрозуміти та проаналізувати. Тому що без цього досвіду

неможливий розвиток сучасної освітньої системи України. Досвід минулого цінний нашому поколінню тому, що ми повинні перейняти творчий характер праці земських вчителів, їх педагогічну майстерність.

Проривом у розвитку народної світи стало відкриття ремісничих відділень у школах. Вони сприяли освоєнню різних ремесел, проявам здібностей та особистісному зросту селян. Таким чином, другим етап розвитку земських шкіл у регіоні ознаменувався поєднанням загальноосвітніх та господарських знань. Ці чинники сприяли поліпшенню життя сільського населення, підвищенню культурно-освітнього рівня.

У третьому етапі розвитку земського шкільництва вже вимальовується яскрава картина функціонування близько 700 шкіл у регіоні. Вони не просто були збудовані та відкриті, а вже повноцінно працювали. Вони з радістю приймали кожен навчальний рік велику кількість учнів. Навчальний процес з роками тільки покращувався: з'являлися нові предмети, змінювались форми та методи навчання, відкривались нові навчальні заклади.

І вже в перших роках ХХ століття ми бачимо велику різницю у порівнянні з 60-ми роками ХІХ століття у культурно-освітньому житті регіону. Врешті-решт було вирішено проблему загальної початкової освіти. Це явище призвело до зародження загальнодоступної середньої школи.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що ті особливості, які були притаманні земським школам Маріупольського повіту, були першою спробою впровадження народної освіти. Ця спроба на думку автора мала безліч позитивних рис, але існувало багато недоліків. Можливо, саме спроба подолання цих труднощів та виправлення недоліків вивела регіон на новий вищий рівень розвитку. В цей період про це свідчить зародження капіталістичних відносин, значне піднесення економічного, культурно-освітнього та духовного життя населення Приазов'я.

РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНІ НАПРАЦЮВАННЯ М. КОРФА ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ

В сучасному українському суспільстві завжди відбуваються значні економічні, політичні, соціальні перетворення. Вони постійно вимагають змін у всіх сферах життя, а також вони торкаються і педагогічну сферу діяльності.

Сучасна освіта потребує нових підходів, технологій та методів, для забезпечення якомога ефективнішого навчально-виховного процесу. Зміст освіти насичується різними освітніми програмами, які сприяють розвитку умінь, здібностей оперувати інформацією, творчо вирішувати поставлені завдання. Використання комп'ютерних технологій, телекомунікаційних мереж глобального масштабу змінює традиційні способи подачі та сприйняття інформації [86].

На перший план виходить становлення та розвиток духовно-етичної сфери людини. Ціннісними орієнтирами в освіті стають особа учня чи студента, його здатність до самостійної діяльності щодо збору, обробки та аналізу інформації, вміння приймати рішення і застосовувати отримані знання в житті [86].

У наш час початкова освіта як ніколи потребує реформування, яке повинно призвести до її конструктивної модернізації. Метою цієї модернізації повинно бути не стільки наближення педагогічного процесу до потреб та реалій сучасного суспільства, скільки збереження та культивування власної української традиції та ментальності.

Вчитель для учня поступово стає не джерелом інформації, а джерелом духовного та інтелектуального імпульсу, який спонукає до дії. Учень повинен вміти критично мислити, використовувати інноваційні підходи для вивчення тієї чи іншої тематики, виявляти свою креативність та індивідуальність.

Таким чином, кожен учень сам зможе вдосконалюватись, перетворюватись на інноваційну особистість, розвивати свою індивідуальність та харизму. Колишній Міністр освіти і науки України Василь Григорович

Кремень не дарма казав: «Лише сформувавши інноваційну особистість, здатну до творення змін і сприйняття змінності, ми зможемо стати конкурентоспроможною нацією....І українське суспільство в цілому, а освіта зокрема, мають підготувати людину до життя в нових умовах, сформувати людину інноваційну» [42].

Досвід минулого переконує, що для виховання творчої особистості було проблемне, диференційоване та програмоване навчання, а також застосування творчих і пошукових методів. Варто особливо заохочувати нестандартність мислення учнів, оригінальність їх ідей у процесі навчання [43].

Історія для кожної людини є цінною культурною спадщиною. Роль історії для людини в цілому в різні часи трактували по-різному. Одні науковці розглядали її як інструмент збереження надбань минулого, інші, як засіб для формування філософської свідомості. Сьогодні є очевидним, що історія невід’ємна частина загальнолюдської культури. Процес розвитку культури людства в історії яскраво відображений в період появи та розвитку народної освіти. Цей період припадає на кінець ХІХ – початок ХХ століття [94].

Вивчення історії рідного краю являється невід’ємною частиною процесу пізнання учнями свого коріння, взагалі минулого. Процес розвитку освіти у Маріупольському повіті, досліджений в роботі, передусім є важливою для вивчення тематикою для учнів шкіл м.Маріуполя та сіл Приазов’я.

В сучасній шкільній освіті тема розвитку земського шкільництва, на думку автора, може викладатись різними методами та формами. Наприклад, вона може бути викладена у форматі позакласного часу – факультативного заняття. Тому що на даний час плани уроків історії у школі насичені темами, уроків історії обмаль, практично одна-дві години на тиждень. Тематика досліджування вузька, має характерну специфіку для нашого краю. Тому доречним було б викладення цього матеріалу не на основних уроках історії, а на додаткових, факультативних.

Кожен вчитель будь-якого предмету завжди цікавиться питанням, як підвищити інтерес учнів до свого предмету. Відповідь на це питання можуть

дати позакласні заходи. Позакласна робота відрізняється від урочної системи в організації та формах її проведення. По-перше, позакласна робота відбувається в позаурочний час та базується вона на добровільності учнів. По-друге, позакласна робота може здійснюватись тільки за рахунок активності та самодіяльності учнів. По-третє, позакласна робота сприяє розвитку світогляду учнів, пропаганді історичних знань, їх національно-державному вихованню, також забезпечує творчий розвиток здібностей учнів.

Позакласна робота з історії має два основних напрямки: поглиблення та розширення історичних знань з історії, одержаних на уроці, та вивчення краєзнавчого матеріалу.

У ході позакласної роботи вчитель може ширше розгледіти психологічні особливості учнів. А робота в архівах, бібліотеках, музеях формують інтелектуальні та практичні вміння учнів.

Важливим етапом в навчанні й вихованні учнів є екскурсійна робота. За навчально-виховним завданням екскурсії поділяються на вступні, поточні та підсумкові. Вчитель повинен розробити тематику та маршрут екскурсії, повинен визначити історичні пам'ятки, які можна відвідати, а також підготувати завдання для учнів, які вони зможуть зробити під час екскурсії.

Основні виховні заходи при підготовці до екскурсії повинні сприяти формуванню в учнів історичної пам'яті, поваги до культурних традицій українського народу, виховувати правила поведінки в громадському місці.

Можна провести урок історії за темою дослідження у форматі екскурсії до пам'ятних місць, до Краєзнавчого музею, до бібліотеки міста, до архівних установ. Перед цим звичайно ж провести лекцію на цю тематику, ознайомити дітей з освітнім процесом. Важливим для дітей є наочне навчання. Коли вони побачать все своїми очима. А ознайомлення дітей з книгами, посібниками, копіями свідоцтв, документів, які стосуються розкриття тематики дослідження, найяскравіше розкриють дітям уявлення про історію розвитку освіти у регіоні. Екскурсійна робота з учнями цікава тим, що вона дає можливість комплексно вивчати історичну спадщину.

Поглибленому вивченню історії свого краю сприяють створення історичних клубів. Прикладом може стати створення краєзнавчого клубу з учнів, наприклад, шостого класу. Періодично цих учнів в позакласні часи можна водити по музеям, бібліотекам, архівам. Проводити з ними заходи краєзнавчого напрямку в руслі вивчення історії рідного краю. Також проводити конкурси на найкращу роботу-дослідження з історії своєї родини, або якоїсь події свого краю, або взагалі розвитку якогось напрямку (зокрема земського шкільництва) у своєму регіоні. Ось так поступово, кожен рік поглиблено зацікавлювати дітей історією. Наприклад, протягом 4 років проводити таку стабільну систематизовану роботу, доки буде підтримуватись інтерес учнів до історії. Це повинно бути добровільне об'єднання учнів, вміння працювати колективно, індивідуальний підхід до форм та методів дослідження.

Такі клубні об'єднання дають змогу сформувати в учнів організаторські та комунікативні навички, поєднати серйозні заняття з невимушеним спілкуванням, згуртувати учнівський колектив, прищепити любов до майбутньої професії, створити умови для виявлення творчого інтересу та реалізації своїх можливостей.

Взагалі урочна та позакласна робота складають навчально-виховний процес. Позакласна робота може бути поділена на такі категорії: за часом дії (систематична, постійна), може здійснюватись протягом року чи кількох років (позакласні читання, гуртки, створення шкільних музеїв та ін.), епізодичною (екскурсії, походи, зустрічі з відомими людьми).

Найбільш ефективними формами та методами позакласної роботи можна назвати: історичні гуртки, товариства, клуби; факультативні заняття; шкільні історичні вечори; краєзнавчі екскурсії та походи; історичні ігри, вікторини; науково-практичні конференції; тижні історії.

Одним з цікавих інноваційних методів, які можуть використовуватись на уроках історії і не тільки, є метод проектів. Ідея включення проектної діяльності в освітній процес була запропонована американським педагогом Джоном Дьюї

більше століття тому назад. Великою перевагою проектної діяльності є вміння, які набувають учні, а саме:

- планувати свою роботу, прораховуючи можливі результати;
- вміння працювати з джерелами інформації;
- самостійно збирати, накопичувати, систематизувати та аналізувати потрібний матеріал;
- критично мислити, співставляти факти, аргументувати свою думку;
- приймати відповідальні рішення;
- взаємодіяти один з одним;
- створювати в результаті матеріальний носій проектної діяльності;
- можливість презентувати свій проект;
- оцінювати себе та інших.

Цей метод сприятиме кращому пізнанню теми земського шкільництва у Маріупольському повіті наприкінці XIX – початку XX століття, а також взагалі історії розвитку освіти у її витоків.

Наприклад, учням буде запропоновано домашнє завдання скласти проект на тему своєї першої школи у будь-якому селі Маріупольського повіту, або в м.Маріуполі. При чому задача проекту буде містити в собі особливі та однакові завдання для усіх учнів, але кожен повинен сам розробити свій проект школи. Цей проект буде включати в себе таблицю розрахунку витрат на потреби школи та перспективний план розвитку школи на 5 або 10 років. Сам проект повинен розкрити сутність таких питань:

1. Вибрати село, яке входило до Маріупольського повіту у кінці XIX – початку XX рр. та побудувати там школу (вибрати місце побудови або розміщення школи).
2. Затвердити перелік предметів, які будуть викладатись у школі.
3. Затвердити розпорядок роботи школи.
4. Затвердити попечителя та вчителя школи.
5. Затвердити кількість учнів в школі (хлопчиків та дівчат).
6. Затвердити витрати школи на інвентар, канцелярські потреби, шкільні

приналежності, інші витрати.

7. Скласти перспективний план розвитку цієї школи по роках на 5 – 10 років уперед.

8. Замислитись над тим, якими якостями повинна видізнатись ця школа від інших шкіл повіту та зібрати для цього цікавий матеріал, щоб бути найкращою школою у селі.

9. Зробити презентацію школи та презентувати її на факультативному занятті.

На думку автора тему дослідження можна було б обговорити за «круглим столом» з учнями. Це ще один спосіб вивчення теми. Дискусійне обговорення проблемних питань теми, які повинен поставити вчитель на самостійне вивчення, а потім винести їх на колективне обговорення.

При чому, можна поєднати «круглий стіл» з методом «мозковий штурм». Сутність цього методу буде полягати в тому, що учні будуть вибирати одну людину з класу і по черзі будуть йому задавати питання. Він повинен на них швидко та правильно відповідати. Дозволяється другим учням не погоджуватись з його відповідями. Вони будуть робити свої записи по ходу відповідей, а потім виражати свою думку. Наприкінці «круглого столу» вчитель підводить підсумок дискусії. Обговорюються проблемні питання. Закріплюються знання з теми. Виводиться загальна оцінка уроку та рівень підготовки учнів до нього.

Взагалі, автор вважає, що саме ця тема дослідження може бути досліджена на уроках історії з поглибленим навчанням історії, в тих класах, де є профільне навчання історії. Ми знаємо, що профільне навчання зараз впроваджується у старших класах.

На самостійне вивчення цієї теми можна дати учням підготувати за вибором невеличку довідку про визначних людей, які відіграли значну роль у розвитку земського шкільництва Маріупольського повіту. Можна викласти цей матеріал, за бажанням, у вигляді презентації. Найголовніше, що учням не нав'язується формат підготовки інформації. А пропонується вільний вибір подання інформації. Додатково буде зарахований індивідуальний підхід до

цього питання. Допускається, як просто доклад, так і щось інше.

В звичайних класах, не з профільним навчанням історії, тема дослідження повинна бути донесена учням на факультативних заняттях, або на одному з уроків історії за темою «Наш край».

Щоб краще вивчити тему земського шкільництва у Маріупольському повіті, можна провести факультативний урок-інсценування. Тому що зазвичай, коли ми слухаємо, або, читаємо, або дивимось якусь подію життєву, наприклад, відкриття сільської школи, ми її собі уявляємо. А коли ми самі стаємо свідками або героями такої події, то вона розуміється зовсім по-іншому.

На цьому уроці учням надається право побути авторами та акторами. Представити картину життя в період відкриття якоїсь земської школи в одному з сіл Маріупольського повіту. Ті учні, які будуть акторами, повинні будуть так увійти в роль акторів, щоб інші учні відчули усю атмосферу минулого. При чому після інсценіровки, учні можуть помінятися ролями. Коли дійсно буде досягнута спільна мета – відчуття дійсності минулого – тоді можна зробити спільний висновок уроку та підвести підсумки.

Зазвичай такі колективні та ігрові форми проведення уроків діти люблять. Вони з радістю беруть участь в них. І роль знаходиться для кожного учня, звісно за його згоди. Можливо хтось не захоче взяти участь у своєрідній виставі. Тоді йому знайдеться теж завдання: проаналізувати виставу, знайти в ній недоліки та помилки, а потім винести їх на обговорення у класі шляхом висловлення та обґрунтування своєї особистої думки.

Автор вважає, що такий тип уроку допоможе учням не тільки виявити акторські здібності, але й сприятиме зближенню та згуртуванню учнів у класі. Допоможе розкрити особистість кожного учня, творчий підхід, вміння пристосовуватись до складних життєвих ситуацій. А також надасть можливість учням побачити минуле і навколишній світ, перетілівшись в історичні образи. Акторська гра також допоможе виявити позитивні та негативні явища процесу проникнення освіти у села, і можливо, підкаже шляхи вирішення проблемних питань.

Звісно до такого типу уроку треба заздалегідь ретельно підготуватись. Спочатку вчитель повинен провести урок набуття нових знань та навичок з теми: «Земське шкільництво у Маріупольському повіті». Потім, порекомендувати учням провести самостійну роботу з ознайомлення з літературою з цієї тематики. Коли учні ознайомляться набагато краще з темою, тоді й можна провести урок-інсценіровку. Сценарій інсценування може написати сам вчитель, а також можна його доручити учням.

Підготовка до інсценування повинна бути ретельною. Після написання сценарію, треба підготувати декорації. Костюми, в яких будуть грати діти, теж повинні відповідати тематиці. Коли все це буде підготовлено та організовано, діти вивчать необхідні слова, тоді й можна інсценувати виставу. На думку автора сюжет інсценування може розгортатись у напрямку розкриття теми «Один день із життя учнів у земській школі». Таким чином, діти будуть мати змогу побувати в атмосфері першої земської школи та відчутти на собі дух того шкільного життя.

Можна також дати учням, наприклад, 7-х класів завдання за темою «Дитинство і юність моїх бабусь та дідусів». Діти повинні будуть запитати у своїх батьків, дідусів та бабусь про їхні молоді дитячі роки. На основі цих даних вони повинні скласти розповідь або презентацію за бажанням, а потім показати свої роботи на позакласному занятті. Такі завдання дадуть змогу учням, по-перше, дізнатись більше цікавих фактів з виникнення перших шкіл, пізнати шкільну атмосферу та порівняти розвиток земського шкільництва по тих регіонах, де проживали дідусі та бабусі учнів.

Сьогодні людина повинна бути не тільки носієм певної суми знань, умінь та навичок, а й особистістю, яка вміє самостійно здобувати і використовувати нові знання для вирішення різних життєвих проблем. Завдання навчального закладу – змоделювати таку ситуацію. Серед засобів, які дають таку можливість, далеко не останнє місце посідає гра «Що? Де? Коли?», яку можна проводити і під час уроків, і під час позакласних заходів.

Тему дослідження, на думку автора, можна використати в ході проведення гри «Що? Де? Коли?» або вікторини «Брейн ринг». Підготовчі та організаційні заходи мають дуже важливе значення у цьому питанні. Треба визначитись зі способом та формою проведення історичного заходу, визначитись з учасниками історичної гри, призначити журі історичної гри, розробити систему оцінювання, а також надати учням рекомендації з літератури та посібників з підготовки до гри. Наприкінці, вчитель, як і завжди, підводить підсумок позакласного заходу, журі нагороджує переможців гри заохочувальними призами.

Питання, які можна використати у грі «Брейн ринг» або «Що? Де? Коли?» можуть бути такими:

1. У скількох губерніях Російської імперії була проведена Земська реформа, а також скільки укаїнських губерній (і в яких саме) теж охопила Земська реформа?
2. Які дисципліни викладались в перших земських школах, і яка з них була обов'язковою дисципліною?
3. Скільки разів на рік учні мали змогу відпочивати і коли саме це відбувалось?
4. Назвіть перші підручники, які використовувались в земських школах, хто був їх автор?
5. У якому році Микола Корф першим запропонував звуковий метод вивчення грамоти і поясніть чому?
6. Яка етнічна спільнота була найбільш чисельною у Маріупольському повіті, за допомогою громад якої було відкрито найбільшу кількість шкіл і поясніть чому?
7. Земську школу якого селища було визнано найкращою серед шкіл Маріупольського повіту і поясніть чому?
8. Чому з відкриттям перших земських шкіл у школах був трирічний курс навчання, а в грецьких селах він був чотирьохрічним, поясніть?
9. Дайте обґрунтовану відповідь на питання: чому в земських школах протягом довготривалого періоду хлопчиків навчалось набагато більше, ніж

дівчаток?

10. Коли було відкрито перше міське училище у м.Маріуполі і які труднощі були на шляху його розвитку?

11. Дайте обгрунтовану відповідь на питання відвідування школою учнів і чому був великий відсів учнів у перші роки існування земських шкіл?

12. Дайте відповідь на питання: що таке Талмуд Тора?

13. Які благодійні організації існували у Маріупольському повіті на кінець XIX – початок XX століття і в чому полягав їх вклад у розвиток земських шкіл?

14. Для чого створювались недільні повторювальні школи? Розкрити принцип їх діяльності.

15. Яке фінансування виділялось земством кожного року на відкриття земських шкіл?

16. Чому був великий конкурсний відбір для вчителів, які прагнули працювати в сільській школі? Які були матеріальні заохочення для вчителів земських шкіл?

17. Про що клопотали вчителі перед Маріупольським земством у жовтні 1884 року? У чому полягала його сутність?

18. Який вклад у розвиток початкової земської освіти зробив барон Микола Корф? У чому полягає його сутність?

19. Яким був режим роботи земської школи: тривалість уроків, перерв та які покарання існували в земських школах?

20. У чому полягала сутність Уставу ремісничих відділень Маріупольського повіту?

21. Які типографії і яку допомогу надавали земським школам Маріупольського повіту?

22. З відкриттям яких установ покращилось читання у школах і чому?

Кожна історична гра викликає в учнів живий інтерес до історичних знань, бажання отримати нові поглиблені знання, а потім викликає бажання похизуватись набутим досвідом.

Останнім часом все популярними стають «гра-квест» на позакласних

заняттях з будь-якого предмету. Квест – різновид активних інтелектуально-логічних ігор. У квесторів – учасників квесту – гра розвиває активність, амбіційність, комунікабельність, креативність. На думку автора квест був би доречним у пізнанні теми дослідження на позакласному виховному заході з історії України.

Наприклад, учасниками квесту могли б бути учні 7-8 класів. Метою квесту з історії земського шкільництва у Маріупольському повіті наприкінці XIX – на початку XX століття є вивчення, поширення та поглиблення цих знань.

Маршрут квесту у смт. Нікольське був би таким: гімназія «Софія» із загальноосвітньою школою № 2, Нікольська районна бібліотека, типографія місцевої газети «Заря Приазовья», Краєзнавчий музей Нікольського району Донецької області, пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченко у центрі селища Нікольське, гімназія «Софія» із загальноосвітньою школою № 2.

Щоб провести таку гру, треба вчителю продумати маршрут гри, вигадати цікаві завдання та конкурси, а також продумати, як заохотити дітей. Однозначно спочатку треба учням розповісти про земське шкільництво, а вже потім проводити гру.

Спочатку учні збираються у своєму класі в гімназії, вчитель повідомляє, що сьогодні буде проводитись гра-квест. Він задає перше питання учням: Які предмети вивчались у перших земських школах Маріупольського повіту? Діти відповідають.

Друге питання: якими були перші підручники, які допомагали учням опанувати читання? Вчитель запитує, а чому саме я вам завдала таке питання? Куди ми повинні йти тепер? Діти знов відповідають і таким чином здогадуються, що наступним кроком вони повинні йти до Нікольської районної бібліотеки.

Коли вони приходять до бібліотеки, вчитель задає наступне питання: як називалась перша книга з читання, яку написав Микола Корф? – книга «Наш друг». А хто був наставником для Миколи Корфа і яка його книга стала базовою для розвивального навчання учнів у земських школах Маріупольського повіту?

(відповідь «Рідне слово»). Таким чином, діти шукають у бібліотеці книгу Костянтина Ушинського «Рідне слово».

Наступним кроком, коли книга знайдена, в ній знаходиться кросворд. Цей кросворд заздалегідь підготовую вчитель. Діти повинні розгадати його, щоб дізнатись куди йти далі. Перші літери правильних відповідей складуть те місто, куди учні повинні рухатись.

Питання Кросворду:

1. Назвіть село, в якому була найкраща земська школа повіту? (Темрюк)
2. Назвіть кого найбільше за кількістю учнів навчалось у земських школах – дівчаток чи хлопчиків? (хлопчики) – остання літера правильна у загаданому слові.
3. Як називали особу, яка обиралась з числа місцевої інтелігенції, поміщиків, священників для опіки над відкритою новою земською школою? (попечитель)
4. Як звали імператора Російської імперії, який здійснив земську реформу на землях Маріупольського повіту у 1864 році? (Олександр)
5. У яких етнічних спільнот Маріупольського повіту була найбільша кількість земських шкіл та вони були найкращими? (греки)
6. Яка мова була загальною мовою викладання у всіх земських школах в селах Маріупольського повіту? (російська)
7. Назвіть предмет в земських школах повіту, на якому учні вчились рахувати ? (арифметика)
8. Назвіть ім'я видатного просвітителя, уродженця с.Чердаклі, засновника перших гімназій у м. Маріуполі? (Феоктист)
9. Яка наука дає нам знання про людський досвід минулого? (Історія)
10. Назвіть ім'я найкращого учня Миколи Корфа ? (Яків)

Таким чином виходить слово: Типографія.

Далі бібліотекарі проводять невеличке опитування серед дітей про те, які вони знають прислів'я стосовно питань освіти. Діти відповідають. Після цього учні йдуть до типографії. Коли вони прийшли до типографії місцевої гезети

«Заря Приазовья», тут на них чекає наступне завдання.

Потім вчитель завдає питання учням: у якій Маріупольській газеті Павло Мазур написав статтю про Маріупольське повітове земство 1918 року? (Вечірній Маріуполь). Наступне питання: які типографії надавали допомогу земським школам у постачанні шкільного інвентарю: папір, пір'я, чорнила, олівці? (Типографія Франтова та Московська Синодальна типографія).

Далі за планом місцеві працівники типографії проводять екскурсію дітям, розповідають про процес виготовлення газети та інше. Наприкінці зустрічі вони надають дітям лист, на якому написано потрібне слово воском, куди треба рухатись далі. Діти дістають олівець, замальовують лист та читають слово «Музей».

Учні йдуть далі до Краєзнавчого музею Нікольського району Донецької області. В музеї наукові співробітники проводять з дітьми невеличку екскурсію по залам музею, зосереджуються на експозиції про життя людей у період ХІХ – ХХ ст., у якій є матеріал по земським школам Маріупольського повіту, ознайомлюють дітей з фото джерелами та архівними документами з теми дослідження.

Наступне завдання чекає дітей у залі історії. Науковий співробітник завдає питання дітям: який предмет не відповідає залу історії, уважно подивіться? Серед багатьох предметів експозиції схований портрет Тараса Григоровича Шевченко. Діти його знаходять і знов питання від вчителя: чому саме ви знайшли портрет Т.Г.Шевченко? Як він стосується нашого квесту? Діти відповідають, що далі треба рухатись до пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченко.

Коли вони підійдуть до пам'ятника, на них чекає ще одне випробування. Але спочатку вчитель розповідає учням, який значний вклад був зроблений Т.Г.Шевченко у розвиток народної української освіти, насамперед літератури. Біля пам'ятника стоїть коробка с макаронами (теж заздалегідь приготовлена вчителем), в якій діти повинні знайти слово-підказку, куди треба рухатись далі. Це слово – гімназія. Таким чином, діти йдуть до школи. Вчитель підводить

підсумок позакласного заходу. Визначає учнів, які найшвидше та найкраще за всіх відповідали на запитання квесту, відбувається нагородження переможців.

Отже основна мета квесту – швидке і якісне виконання певних завдань з метою досягнення кінцевої мети, у результаті чого учні отримують задоволення та призи досягнута.

Таким чином, у ході квесту, учні не тільки візьмуть участь в краєзнавчій грі, а й шляхом гри краще пізнають тему дослідження. Знання з історії рідного краю духовно збагатять кожного учня.

Поширеною технологією критичного мислення є інтелект-карта. Використання цієї технології доречним було б на уроках історії у старших класах. Для ретельного вивчення теми дослідження можна запропонувати учням скласти інтелект-карту. Основну ідею карти може запропонувати вчитель, а можна послухати пропозиції учнів та вибрати найбільш вдалу задля більш глибокого опрацювання навчального матеріалу. Потім вже вся робота зі складання карти лежить на плечах самих учнів. Більшість сучасних школярів візуальнопредставлену інформацію сприймають значно краще, ніж написану.

Для учнів середніх класів такий метод вивчення теми складний. Тому можна було б запропонувати їм замість створення інтелект-карти намалювати земську школу. При чому їх малюнок повинен бути зроблений після отримання нових знань з теми дослідження в позакласний час.

Також можна запропонувати дітям для кращого пізнання теми дослідження скласти Глосарій, приблизно з 30 – 40 понять. Таким чином, діти, складаючи словник з понять за темою «Земське шкільництво у Маріупольському повіті», краще запам'ятають тему та пізнають її тонкощі. Або можна запропонувати скласти тести з теми дослідження. А потім на уроці історії можна відповісти на ці тести та перевірити знання учнів.

Є багато методів та прийомів, за допомогою яких можна доступно та цікаво дітям пояснити тему розвитку освіти у селах Приазов'я. Тема дослідження земського шкільництва в Маріупольському повіті, як ми бачимо, може бути дітям доведена по-різному. Треба при цьому, звичайно, урахувати вік

та особисті здібності учнів. Кожен вчитель, опираючись на історичні знання, вибирає свою тактику надання теми дослідження. Головне те, що діти повинні вивчати історію свого краю, повинні знати видатних діячів, важливі дати з історії, вміти використовувати ці дані у житті, а таким чином берегти культурне надбання українського народу.

Висновки до розділу.

У XXI столітті відбуваються зміни в освітньому просторі. Пропонується новий зміст освіти, нові сучасні педагогічні концепції та ідеї. Зміст освіти насичується різними освітніми програмами, які сприяють розвитку умінь і здібностей оперувати інформацією.

Шкільні роки – важлива частина процесу формування індивідуальності та процесу життєдіяльності дитини. Яскравість думок, поглядів, почуттів, які дитина переживає, протягом навчання у школі, - необхідна умова розвитку індивідуальності дитини. Починаючи з початкової освіти йде процес формування особистості. Дитина буде систематично ходити до школи та з великим бажанням лише тоді, коли матеріал уроку буде цікаво поданий. Вивчаючи та засвоюючи шкільний матеріал, дитина формується та перетворюється на дорослу освічену людину.

Зараз сучасна система освіти модернізується. На фоні цієї модернізації змінюється і сама дитина. У сучасному шкільному житті вже не достатньо просто взяти книгу та вивчити матеріал з будь-якої теми. Сучасний підхід потребує докласти багато нових інноваційних методів викладання та засвоєння навчального матеріалу. При чому дитина повинна бути сама зацікавлена у цьому підході. Вона повинна навчитись оперувати своїми, набутими у школі, знаннями, приймати відповідальні рішення, мислити креативно, відчувати себе компетентним у будь-якій життєвій ситуації. На думку автора, всього цього можна домогтись, якщо сама дитина зможе вже в середніх класах вибирати профільне навчання. А потім вже у старших класах розумно набувати ці початкові знання, які можна потім вдосконалювати у вищих учбових закладах.

Історія в сучасній Україні постійно зазнає змін та перетворень. Історія

України переглядається, переписується, трактується по-новому. Підручники з історії України швидко змінюють один одного. Додаються до них нові хвилюючі країну теми, старий матеріал розглядається істориками та науковцями по-іншому та викладається з нової точки зору та з новими фактами. Тому на даний час, на думку автора, вчителям та педагогам досить складно викладати історію України. Вчителям треба вміти швидко пристосовуватись до життєвих змін, які останнім часом постійно відбуваються у нашій країні.

Кожен вчитель повинен мати свою методику викладання історії. Педагогічна майстерність вчителя історії насамперед полягає у тому, щоб вміло та доступно розкрити тему уроку, наголосивши на головному, при чому залишившись при своїй думці з огляду на різні питання. Тому що сама історія – суперечлива наука. Її можна розглядати в різних контекстах. Треба вміти так викладати історичний матеріал, щоб викликати в учнів бажання прагнути після отримання певної інформації, дізнаватись ще більш детально про неї.

Тема земського шкільництва, на думку автора, цікава учням саме тим, що в історичному процесі розвиток шкіл у Приазов'ї відбувався з розвитком грецьких сіл. Саме у цей час були закладені початки розвитку української культури на фоні переплетіння культур етнічних спільнот, які населяли наш край. Формування загальної освіти, починаючи з початкової земської освіти, поступово виводило на перше місце розвиток сіл та міста Маріуполя в Російській імперії. Видатні постаті, які відіграли в цьому розвитку величезну роль, такі як, вчителі, попечителі, голови громадських благодійних організацій, повинні бути відомими учням нашого краю.

Цікавість теми полягає у тому, що зародження початкової освіти у нашому краї відбувалось у той період, коли м. Маріуполь та села повіту були під владою Російської імперії. Освітнє історичне минуле складає культурну спадщину нашого краю, яку треба знати та пам'ятати.

Корисно також учням побачити перші свідоцтва, які видавались дітям після закінчення школи, або училища, які мали свої особливості. Важливо, що вони збереглись до нашого часу, їх наочність та критичний аналіз допоможуть

краще розібратись з тонкощами теми дослідження.

Архівні документи, що стосуються цього періоду, не менш важливі у наш час. Саме вони допомагають учням не забувати історію свого регіону, вивчати її, пізнавати, робити нові висновки з урахуванням сьогодення. Систематизація та обробка архівних документів буде тривати ще багато часу. Знання, здобуті істориками та науковцями, у вивченні та осмисленні цих документів, дуже потрібні. Їх важливо вивчати учням Приазов'я. Ця історична база з теми дослідження, яка залишається в основному у Краєзнавчому музеї міста Маріуполя та в музеях сіл, є яскравим прикладом поваги та любові до історичного минулого своєї країни.

Осмисленість та глибина знання теми дослідження учнями впливає на міцність знань. Як відомо, в основі навчання історії лежить вивчення фактичного матеріалу. На основі того, чи іншого факту формуються історичні поняття.

Факт зародження та розвитку земських шкіл у Маріупольському повіті неможливо заперечити. Він був підтверджений багатьма історичними джерелами. Він повинен бути викладений учням, як цікавий історичний матеріал. Форму та метод викладення матеріалу кожен вчитель обирає свою. Будь то в ігровій формі, в екскурсійній, в лекційній, в проектній – всі ці методи мають свої переваги. Звичайно треба враховувати вік учнів при виборі цих методів, особливості розвитку дитини, її здібності.

Але завжди на перший план виходить все ж таки головна мета вчителя. Вона була поставлена на початку процесу розвитку освіти на селі, так залишається і сьогодні – вміння зацікавити учня навчанням. Вчитель історії повинен в першу чергу допомогти учням пізнати, вивчати та цінувати своє історичне минуле. Якості вчителя історії, полягають в тому, що він повинен мати чітку громадянську позицію, систему цінностей, демократичний стиль роботи, мати високу комунікативну культуру. Все це складає ідеал сучасного вчителя. Отже, можна зробити висновок, що сучасна шкільна освіта має за мету виховувати нову освічену людину, яка зможе жити у суспільстві та вмінати

відстоювати свої інтереси.

ВИСНОВКИ

Підводячи загальні підсумки наукового дослідження за темою «Земське шкільництво в Маріупольському повіті. Використання історичних знань у позакласній роботі» на основі архівних джерел, можна зробити наступні висновки:

1. На підставі аналізу джерельної бази дослідження визначено такі періоди розвитку шкільної освіти та педагогічної думки у Маріупольському повіті у 60-ті роки XIX – початку XX століття:

- Перший етап (1866-1883 рр.) – «корфовський». Він пов'язаний із проведенням реформ Російської імперії у всіх сферах життя, особливо Земської реформи на землях Маріупольського повіту. Яка в свою чергу дала поштовх для утворення земств, як органів місцевого самоврядування на містах. Земства діяли у сфері медицини, культури, освіти, благодійництва. Завдяки їх діяльності відкривались перші початкові земські школи та училища у селах Маріупольського повіту та у м.Маріуполі саме для простого селянського народу. Видатним діячем, який поширив освіту серед народу, був барон Микола Корф, послідовник К.Д.Ушинського. Микола Корф зайняв гідне місце в історії розвивального навчання. З ім'ям Миколи Корфа тісно пов'язане становлення земської освіти у Приазов'ї. Завдяки його зусиллям сільські школи отримали перші підручники, вчителі отримали книги та посібники. У всіх початкових і середніх школах навчання велося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій Росії. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика російського царизму.

- Другий етап (1884-1900 рр.). Цей етап пов'язаний зі створенням системи педагогічної освіти, зі збільшенням мережі земських шкіл у повіті та кількості учнів в них (переважно хлопчиків), а також з поширенням загальнодемократичних педагогічних ідей. Саме у другому етапі можемо дослідити активізацію губернських та повітових з'їздів земських вчителів і

літніх педагогічних курсів, завдяки яким вчителі ділились та набували досвід.

Цей етап характеризується із введенням в дію сільськогосподарського та ремісничого компонентів, тобто відкриттям ремісничих відділень у школах, які сприяли всебічному розвитку селян. А також другий етап відзначився усвідомленням селянами важливості навчання у школі.

- Третій етап (1901-1918). Цей етап пов'язаний із подальшим розширенням мережі земських народних шкіл, активізацією цього процесу, піднесенням регіону в економічному, культурному, соціальному, духовному напрямку.

На початок ХХ століття грецькі села у своєму розвитку досягли найвищого рівня, якого російські та українські села не могли досягнути протягом 30 - 40 років.

А також третій етап відмічається завершальним етапом у земському шкільництві – фактичною його ліквідацією Декретом Всеросійського Центрального виконавчого Комітету у 1918 році та створенням Єдиної трудової школи.

В основу періодизації покладено динаміку суттєвих характеристик шкільної освіти (структура, фінансування, організація навчально-виховного процесу, зміст освіти) й світоглядних позицій носіїв педагогічної думки в контексті економічних, соціокультурних змін і реформ в освітній сфері Російської імперії.

2. Результати дослідження дають підстави визначити й конкретизувати низку передумов розвитку шкільної освіти й педагогічної думки у Маріупольському повіті у 60-ті роки ХІХ – початку ХХ століття: економічні (розвиток капіталістичних відносин та модернізація в економічному житті України, домінування у повіті сільськогосподарського виробництва й сільського населення), соціокультурні (колоніальне становище України, поширення ідей національного відродження та підвищення освітнього рівня етнічних спільнот, які населяли повіт).

3. У межах означеного регіону дослідження виявлено тенденції розвитку освіти та педагогічної думки Маріупольського повіту: *загальні* (впровадження

перших книг в перших школах сіл Приазов'я, русифікація та посилення ідеологічної й релігійної спрямованості освіти, зростання кількісних показників шкіл та учнів у школах, спільне навчання осіб жіночої і чоловічої статі, розвиток педагогічної освіти, структурне удосконалення шкільної освіти) та *регіональні* (розширення мережі земських початкових шкіл та училищ, недільних шкіл, формування системи педагогічної освіти, внесок у розвиток земської освіти благодійних грецьких громад, попечителів та земства).

4. Виявлено структурно-змістові та навчально-методичні основи шкільної освіти у регіоні: переважання трирічних початкових однокласних шкіл із релігійно-елементарним змістом освіти та чотирьохрічних земських сіл переважно в грецьких селах Маріупольського повіту та практичним спрямуванням навчання, з достатнім рівнем матеріально-технічного, навчального, кадрового забезпечення.

5. Охарактеризовано підготовку вчительських кадрів у регіоні й виявлено тенденції їх діяльності: розширення мережі початкових навчальних закладів, формування системи педагогічної освіти, поєднання теоретичного й практичного компонентів. Проаналізовано педагогічну спадщину освітян краю – основоположника народної освіти Миколи Корфа, видатних вчителів К. Д. Трофимова, І.С. Миронова, П.Х. Трандафілова й обгрунтовано її дотичність до основних напрямів освітньої діяльності, поглядів відомих науковців.

Проте наукове дослідження не вичерпує усіх напрямів дослідження наукової проблеми. Потребують подальшого вивчення питання розвитку земської освіти у регіоні, пошуку невідомих імен педагогів, які помітно вплинули на зміст освіти у Маріупольському повіті та регіоні в цілому.

Що стосується діяльності земств, то можна зробити висновок із дослідження джерел, що наприкінці XIX ст. земства південно-східної України фактично взяли на себе всі витрати щодо утримання, будівництва шкіл, влаштування книжкових бібліотек. Взагалі земства в Україні – там, де вони діяли з 1864 року – відіграли значну позитивну роль у піднесенні добробуту, рівня освіти, національної самосвідомості населення.

На початку ХХ ст. земства почали самостійно розробляти проекти створення шкільної мережі для охоплення початковим навчанням всього населення регіону, особливо сільського. Земства відкривали чи надавали матеріальну допомогу при запровадженні ремісничих класів, відділень, ремісничих шкіл та училищ, які готували кваліфікованих робітників, кустарів та ремісників. І хоча відкриті земствами ремісничі навчальні заклади не могли вирішити проблему підготовки професійних кадрів для промисловості, необхідно відзначити розуміння земствами важливості цього питання та прагнення до вирішення його усіма можливими засобами.

Заслуги земських установ у справі народної освіти не підлягають сумніву. Проте хоч витрати земств на народну освіту щорічно зростали, кількість народних училищ і учнів із кожним роком збільшувалася, все ж таки освіта народу достатньо довго була на доволі низькому рівні. Земства прагнули всіляко долати цей недолік. Формування, а в подальшому постійне розширення ними мережі початкових навчальних закладів на території південно-східної України стало істотним, найважливішим здобутком діяльності земств. Створена громадськими зусиллями система початкової освіти, мережа початкових навчальних закладів була запозичена і лягла в основу формування української школи в нових історичних умовах.

Земська школа проіснувала п'ятдесят чотири роки. Вона розвивалася на основі загальнолюдських цінностей, які відображали характер місцевості, національності й традиційно-побутової культури. І тому просвітницька діяльність земств та історія земської школи в регіонах є сьогодні однією з центральних дослідницьких проблем історико-педагогічної науки.

Із всіх існуючих початкових шкіл найкращими були земські школи, де вчителі використовували більш прогресивні методи навчання, а зміст навчання у них був дещо ширшим, що передбачав ознайомлення дітей з відомостями з географії, історії, природознавства.

Освіта у всі часи була найважливішим інститутом формування майбутнього. Осмислення ситуації у країні сьогодні, стану та перспектив

розвитку сучасної освіти вимагає конструктивістського розуміння цього процесу. Інновації XXI століття, пов'язані з розвитком техніки та технологій, вражають швидкоплинністю. Використання цих засобів в процесі викладання радикально змінює традиційну освіту. Запровадження інновацій визначають майбутнє освіти. Ось чому саме побудова інноваційної освіти – це стратегічна мета будь-якої держави.

Без урахування досвіду попередніх поколінь неможливо якісно модернізувати сучасну галузь освіти. Освітні проблеми нашого минулого близькі до сучасності, особливо стосовно реформаційних процесів. Адже всі ці процеси мають як позитивні, так і негативні наслідки. Треба ставити за мету, щоб відбувались лише позитивні зміни для блага майбутніх поколінь та не допускати минулих помилок.

Ось, наприклад, у ході перевірок приазовських земських шкіл Микола Корф велику увагу звертав на вміння учнів логічно мислити, свідомо засвоювати програмовий матеріал. Цьому, на його глибоке переконання, сприяє, насамперед, розумна організація всього навчального процесу. У цьому зв'язку доречно навести розроблений Миколою Корфом розклад занять для земської чотирьохкласної школи, який підтверджує розумну організацію навчального процесу, яка в сучасній психологічній літературі названа модульно-розвивальною системою.

Взагалі у XIX столітті в Російській імперії було проведено низку заходів, які були спрямовані на зміну суспільно-політичного життя та здійснення децентралізації управління та розвитку місцевого самоврядування. Початок процесу реформування поклала селянська реформа 1861 року та земська реформа 1864 року, які були зумовлені необхідністю пристосувати самодержавний лад до потреб капіталістичного розвитку.

Актуальність проблеми дослідження полягає в тому, що в історії української державності ці зміни також відіграли значну роль. Тема модерністських перетворень та нових реформ, пов'язаних з децентралізацією влади в Україні найбільш актуальна у наш час.

Історіографія освітніх реформ завжди цікавила істориків та науковців. Наприкінці 1940-х років вийшла в світ комплексна праця М. Костянтинової з історії гімназій та училищ. Автор зауважив, що за царської доби не було створено умов для розвитку освітньої галузі. Багато суперечностей зустріли науковці при дослідженні та аналізі проблеми розвитку освіти. Історія окремих видів початкових шкіл та жіночих навчальних закладів так і не була осмислена за радянської доби. Лише автори підручників з історії педагогічної думки здійснили ретельний перелік освітніх реформ, які стосувалися шкіл усіх рівнів.

Дослідник Є. Мединський підкреслив позитивну динаміку діяльності земських шкіл, у порівнянні з іншими радянськими істориками.

На сучасному етапі розвитку історичної науки тривають дослідження реформи початкової народної школи. Значна кількість складників освітніх реформ в Україні не знайшли належного висвітлення в історіографії. А тим паче окремих куточків України, наприклад Маріупольський повіт, недостатньо досліджений. Хоча автор не заперечує, що є багато публікацій, статей, авторефератів стосовно дослідження цієї проблеми.

С.А.Калоєров зробив спробу систематизувати архівні документи стосовно переселення, діяльності та життя греків Приазов'я. Третій том «В послереформенной царской России» включає в себе період дослідження 1861–1918 рр. Цей період в історії греків характеризується найважливішими подіями в житті, тема дослідження – виникнення та розвиток земського шкільництва у Маріупольському повіті – одна з провідних у цій книзі.

Отже, процес запровадження земської реформи у Маріупольському повіті пройшов довготривалий шлях. Одним з визначних здобутків діяльності земств був розвиток початкової освіти, доступної в першу чергу незаможним верствам населення. Сільське населення у ті часи відчувало гостру потребу в навчанні. Бракування освіти позначалося у всіх сферах життя. Народні маси, які були безграмотним прошарком, відчували себе невпевненими, нікчемними, темними людьми. Таких людей було дуже багато. І тільки із впровадженням суттєвих

змін в освітній сфері, вони досягли позитивного прориву в інтелектуальному розвитку. Цей прорив потім привів до підвищення культурно-освітнього, духовного, економічного, соціального піднесення нашого краю.

Якщо подивитись на те, як розвивалась освіта у селах Маріупольського повіту наприкінці XIX століття, можна відмітити, що цей процес був поступовим. У кожному селі освіта мала свої особливості, успіхи та невдачі. Визначну роль у становленні та розвитку освіти відіграв відомий педагог і просвітитель Микола Корф. Темрюцька школа завдяки його зусиллям, а також в цілому діячів Маріупольського повітового земства та опікунів була визнана найкращою початковою школою повіту.

Кількість земських шкіл із року в рік стрімко зростала, особливо в грецьких поселеннях. У м.Маріуполі теж відкривались училища, які поповнювались учнями дуже швидко. Відкривались ремісничі відділення при училищах та школах. Це сприяло тому, що селяни навчались не лише грамоті, а й здобували першу кваліфікацію.

Взагалі земські школи були найкращими серед інших шкіл та училищ в Російській імперії. Маріупольський повіт був визнаний першим серед повітів Європейської частини Росії через велику кількість шкіл, які почали виникати завдяки зусиллям органів місцевого самоврядування, фінансової допомоги сільських громад та населення в цілому.

На межі XIX – XX ст. велику роль у розвитку суспільно-культурного життя сіл Приазов'я відіграла благодійність. Досвід цієї діяльності являє собою велику історичну цінність та має актуальність і в сучасний період. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських органів управління активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, промислові підприємства та приватні особи. Особливо вагомий внесок вони зробили у розвиток земської освіти, виступали ініціаторами у влаштуванні ремісничих, торгових шкіл і класів, комерційних училищ.

Доброчинність на досліджуваних землях стала важливою складовою суспільного життя, хоча така діяльність не здатна вирішити нею ж поставлені завдання власними силами, без державної підтримки та підтримки органів місцевого самоврядування. Заслуга цих організацій та громад є незаперечною в справі розвитку освіти, гуманізації суспільства, що яскраво засвідчив досвід кінця XIX — початку XX ст.

До нашого часу збереглося дуже мало будівель земських шкіл. Деякі було знищено, деякі перебудовано. Взагалі з часом все змінюється дуже швидко. Але пам'ять про історію виникнення перших земських шкіл збереглась у вигляді пам'яток культурної спадщини.

Наприклад, земські школи, збудовані у 1901 – 1916 роках за проектом архітектора Опанаса Сластіона, визнані пам'ятками культурної спадщини місцевого значення. Таких будівель, збудованих в унікальному стилі Український архітектурний модерн, збереглося майже 50. Вони знаходяться у чотирьох районах Полтавської області (Лубенському, Лохвицькому, Пирятинському та Чорнухинському), а також у Варвинському районі Чернігівської області та Роменському районі Сумської області.

Вклад вчителів у розвиток початкової земської освіти безцінний. Багато династій вчителів, які дійсно були патріотами освітньої справи, проводили велику роботу з ліквідації безграмотності та поширенню освіти серед селян. Їх педагогічний досвід значно відрізняється від сучасного. Але ж це зрозуміло, тому що перші кроки у викладанні предметів були дуже складними. Навчально-виховний процес потребував пошуку стабільності, гармонійності та укомплектованості.

Дослідження питань історії освіти вкрай важливе для розвитку національної освітньої системи, оскільки сприяє формуванню нових педагогічних ідей. Накопичені людством знання та досвід дають можливість успішно вирішувати ті завдання, які стоять перед суспільством на сучасному етапі розвитку Української незалежної держави.

Це наша історія. Її неможливо змінити. Тільки можна досліджувати, аналізувати, знаходити якісь нові відкриття, систематизувати та публікувати задля збереження історії рідного краю майбутнім поколінням.

На перший погляд, автор вважає, що процеси розвитку освіти мали примітивний, повільний вигляд з погляду сучасності. Але розуміє, як було важко розгорнути освітній процес. Адже територія Маріупольського повіту не така вже і маленька. У кожному селі повіту різні умови проживання, різне населення, різне забезпечення, а також були різні погляди на зародження та розгортання освітнього процесу.

Кожне село розуміло по-своєму розвиток освіти. Земство ж намагалось та відкликалось на прохання селян про відкриття нових шкіл, в залежності від кількості населення та кількості учнів. Багато шкіл просто було закрито через нестачу учнів, багато переповнено учнями, ще друга частина шкіл потребувала ремонтів та нового обладнання.

Питання збереження існуючої мережі земських шкіл першочергово стосувалось діяльності земств. Сьогодні складається схожа ситуація, багато шкіл у селах закривається. А закриваються вони в основному з-за недостатньої кількості учнів, тому що населення вважає кращим жити у місті, ніж на селі. А витрати на утримання шкіл великі, тому стає не вигідним діяльність школи на селі. Дешевше виходить утримувати одну опорну школу у районному центрі селища, ніж відкривати безліч шкіл у прилеглих до районного центру селах. Опорні школи потрібні для того, щоб учні з різних населених пунктів мали рівний доступ до якісної шкільної освіти, незалежно від розміру цих населених пунктів та матеріального стану родини.

Питання отримання освіти, як найвищої цінності у соціумі, було довготривалим, навіть спочатку байдужим селянам. Але з часом до селян поступово приходило розуміння того, що вчитися все ж таки треба. І неважливо у якому віці це відбулось. Адже учні могли вчитись разом із батьками. Головне те, що нарешті простий народ навчився читати та писати, а тим паче мислити. Отримавши освіту, він зміг перетворитись на справжню особистість, зміг

опанувати нові ремесла.

Освіта допомагала селянам не тільки ставати освіченою людиною, а й повільно виходити з темряви, допомагала відстоювати свої інтереси та захищати себе в будь-якій складній ситуації. Тому що неосвічену людину можна обдурити, їй можна керувати. А з освіченою вже можна посперечатись, а з іншого боку – просто цікаво поспілкуватись.

Завдяки зусиллям земств вдалось налагодити систему контролю за функціонуванням початкових шкіл, значно підвищити професійну підготовку вчителів, поповнити шкільні бібліотеки підручниками. Діяльність земств внесла значний вклад у відродження та зберігання національної культури та традицій етнічних спільнот, які населяли села Приазов'я наприкінці XIX – початку XX століття.

Поступово школи ставали невід'ємною частиною в житті людини. Вже неможливо було представити село без школи, училища. І хай вони з початку були трирічними або чотирьохрічними, процес тривав. Поступово відкривались гімназії, школи ставали семирічними та восьмирічними.

Усі зміни, що відбуваються в житті суспільства між владою та народом, проходять певні етапи. Вони мають процеси розквіту та кризи. Реформування освіти також пройшло таким шляхом. Вони і зараз знаходяться в стадії реформування. Поки система освіти не досягне у своєму розвитку досконалості, доки будуть тривати процеси реформування та перетворень.

Завжди буде існувати взаємозалежність особистості, суспільства й історії, сила історії, що олюднює, робить її невичерпним джерелом збагачення духовного життя людей. Однак в історії є й руйнівні сили, опановуючи особистість, вони здійснюють досить небезпечну дію на неї та оточуючих. Свобода вибору, добра чи зла, існує в усіх випадках, але вона сильно обмежена вихованням людини, культурою, змістом її свідомості. Тому чим вища й досконаліша культура, яку опанував індивідуум, тим більшу свободу він має.

Сучасність диктує нам, як жити в суспільстві, де вчитись, щоб відповідати потребам ринку праці, як вдосконалювати освіту. Ще багато залишається

питань, відповіді на які дуже суперечливі. Але освічена людина завжди буде поважатись у суспільстві.

Найважливішими цілями освіти сьогодні є розвиток в учнів самостійності, здатності до самоорганізації, вміння відстоювати свої права, формування високого рівня правової культури, розвиток здатності до творчого пошуку, вміння вести діалог, знаходити компроміс, ініціативність, вміння розв'язувати проблеми, самостійно здобувати та опрацьовувати інформацію.

В незалежній Україні зміна цілей освіти зумовлює нові пріоритети: на перший план висувається проблема особистості, яка здатна до самореалізації й саморозвитку. Цивілізований світ рухається до відкритих, висококомунікативних освітніх систем, які дають змогу кожному реалізувати власний інтелектуальний та особистісний потенціал, серед яких значне місце посідає система розвивального навчання.

Сучасна школа повинна керувати виховним процесом, а не плестись у хвості, особливо в умовах великого міста. Керувати виховним процесом - значить не тільки розвивати й удосконалювати закладене в людині природою, коректувати намічені небажані соціальні відхилення в її поведінці та свідомості, а формувати в неї потребу в постійному саморозвитку, самореалізації фізичних і духовних сил, тому що кожна людина виховує себе насамперед сама.

Шкільна історична освіта повинна давати учням не лише нові знання, але й сприяти внутрішній роботі з формування свого ставлення до ідей і цінностей громадянського суспільства і правової держави. Вивчення історії повинно допомогти учням відповісти на головні питання суспільного розвитку у взаємовідносинах суспільства та держави.

Історичний процес підтримується двома засобами - спілкуванням і наступністю, у свою чергу обумовленими вихованням, освітою. Поза цими головними факторами неможливе взаєморозуміння людей, так само як і культурне успадкування.

Найбільш стабільне в етнічній історії - це дух народу, що виявляється в любові до рідного як споконвічно даного, чи то мова, чи вдача, звичаї,

відносини, цінності. Усе рідне, що складається на базі спілкування й виховання, має колосальне формуюче значення. Нація – це ідея, що пронизує матеріальну й духовну культуру великого співтовариства людей.

Освіта завжди залишиться показником цивільності людства та рушійною силою розвитку суспільства. Жодна нація не має перспективи без знань та освіти. Україна розпочала шлях до демократизації та осучаснення освіти. Стратегія розвитку освіти в Україні завжди буде спрямована на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти в світовий європейський простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арабаджи С. С. Повсякденність дітей у сільських грецьких школах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. С.Арабаджи / Актуальні проблеми науки та освіти: матеріали ХІІ підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м.Маріуполь, 5 лютого 2010 р.: зб.наук.пр. / за ред. К. В.Балабанова. – Маріуполь, 2010. С. 356 – 358.
2. Арабаджи С.С. Діловодні джерела мариупольського повітового земства як носії інформації про повсякденне життя греків Приазов'я / С. С.Арабаджи /Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ.конф., Маріуполь: МДУ, 2016 . С. 104 – 106.
3. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. ХVІІІ в. 90-е гг. ХХ в.). Симферополь: Амена, 1999. 132 с.
4. Аджавенко Н. К. Георгий Челпанов. Жизненный путь и научный подвиг. *Приазовский рабочий*. 2012. – С. 22 – 28.
5. Балджи А. Я. Греческие хроники Украины. *Приазовский рабочий*. 2007. – С. 23, 423.
6. Балджи А.Я. Эллины Приазовья вчера, сегодня, завтра. Греческое национальное движение в Украине – глазами мариупольского журналиста. Мариуполь, 1995. С. 11.
7. Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть ХVІІІ – початок ХХ століття) / Бацак Н.І. [Відповід. ред. член-кор. НАН України, д-р істор. наук О.П. Реєнт]. Київ, 2010. 270 с.
8. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (ХVІІІ – ХІХ ст.). Київ, 1998. 58 с.
10. Бичко І. В., Бугров В. А., Клименко Н. Ф. та ін. Грецьке Православ'я в Україні: зб. наук. ст. та матеріалів. Київ: Прайм, 2001. С. 74.
11. Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашененко Н. Н. и др. Весь Мариуполь: Хроника: фотоальбом / ред. В. В. Маликов. Мариуполь: СПД Маликов, 2007. С. 59.

12. Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашененко Н. Н. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Мариуполь: Рената, 2006. С. 126.
13. Божко Р. П., Буров С. Д., Вереникин В. Н. / Мариупольский краеведческий сборник / Мариуполь: Рената, 2010. С. 6, 31, 61.
14. Божко Р. П., Якушенко Л. С., Агабеков Г. Н. / Мариуполь православный. – Мариуполь: Новый мир, 2011. С. 5.
15. Буров С. Д. Мариуполь. Былое. – Мариуполь: Сигма-ТВ, 2003. С. 184 – 188.
16. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. – СПб., 1869 – 1871; Лаптева Л. Об истории земского управления в России / *Государство и право*. – 1993. (№ 8). С. 122 – 131.
16. Ведомость о рассылке учебных пособий и письменных принадлежностей в земские школы в течении 1897 – 1898 учебного года.
17. Ведомость о числе учащихся в земских школах (С.А. Калоеров, «В послереформенной царской России» - с.106, с.120 – 121, с. 133 – 134, с. 170 – 171, с. 178 – 179, с.194, с.197 - 198, с. 206 - 208)
18. Вереникин В. Н. Мариуполь. История и современность: путеводитель/ В.Н.Вереникин. – 2-е изд. Мариуполь: СВБ-Люкс, 2009. С. 46, 120.
19. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Непринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні. Хронологічний довідник. Довідкове видання. Київ, 1995. 687 с.
20. Веселовский Б. Б. Земства и земская реформа. Прага, 1918. С.16.
21. Вестник Екатеринославского земства. – Екатеринослав, 1905. (№ 3). С. 6.
22. Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета – Об образовании земских учреждений в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии и о предоставлении жителям города Нахичевани прав участия в городском съезде [Электронный ресурс] / Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб, 1869. – Т. 44. – Ч. 1. - № 46748. – С. 147.

23. Высочайшее утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях [Электронный ресурс] / Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб, 1864. – Т.39. – Ч. 1. - № 40457. – С. 1 – 14.
24. Гайдуков Л. Ф, Крушинський В. Ю. Історія України: посібник для старшокласників та абітурієнтів. / Київ: Либідь, 1999. 270 с.
25. Гедьо А. В., Новікова С. В. Феоктіст Хартахай / Підприємці й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст.: історико-бібліографічні нариси. Київ, 2001. С. 220 – 227.
26. Гуревич Б.М. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них / [Соч.] Сан.-эпидем.врача Б.М.Гуревича. – Екатеринослав: тип. Губ. Земства, 1904. – 238 с.
27. Джуха И. Г. Одиссея мариупольских греков: очерки истории / И.Г.Джуха. – Вологда : ЛиС, 1993. – С. 7, 21, 23 – 25, 29, 31, 33, 38, 43, 44, 65, 137, 142 – 144
28. Ерошкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с.
29. Захарова Г. М. Мариупольская трагедия. (О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья). *Приазовский рабочий*. 2000. С. 72.
30. Иванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 6 с.
31. Історичне інформаційно-наукове видання. Від античності до наших днів. Очерки історії та культури греків України / ред. Н. С. Коссе. Маріуполь: 2009. 294 с.
32. Історія держави і права України. Академічний курс: у 2т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т. 1. – Київ: 2000. С. 458 – 459.
33. Калоеров С. А. Феоктист Хартахай / Донецк: Юго-Восток, 2007. 377 с.
34. Калоеров С. А. В послереформенной царской России (1861 – 1918). Т.3. / Харьков, 2016. 717 с.

35. Капустин М. Я. Очерки земской медицины / Здоровье. – 1875. - № 8. С. 37.
36. Коробка В. М. Міське шкільництво в Маріуполі 1870 – 1914 рр./В.М.Коробка / Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: зб.матеріалів Міжнар. наук.-практ.конф., м.Маріуполь, 23 – 25 травня 2011 р. – Маріуполь, 2011. С. 285 – 287.
37. Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навч.посібник. Вид. 3-є. Харків: Одиссей, 2002. 480 с.
38. Коссе Н. С. Жизнеописание заслуженных греков Украины 1778 – 2008 гг.: (информ. – справ. Материал) / Мариуполь: Федерация греческих обществ Украины, 2009. С. 347, 541 – 544.
39. Коссе Н. С. От Античности до наших дней: Очерки истории и культуры греков Украины / Мариуполь : Федерация греческих обществ Украины, 2009. С. 76, 99 – 101.
40. Кочергін І. О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір). Дніпропетровськ: Герда, 2011. 216 с.
41. Красюкова М. Розвиток шкільництва на початку ХХ століття в культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я. / *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. Мелітополь, 2017. № 1 (18). С. 85.
42. Крупчан С. Новий довідник: Історія України / Київ: Казка, 2005. / ред. кол. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк. – Київ, 2005. 736 с.
43. Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Літера, 2008. 528 с.
44. Лихачева Л. Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) в кн.: Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн.3 / Сост. З.Г. Лихалобова. – Донецк, 1994. С. 24 – 41.
45. Лихачева Л. Б. Благотворительность и общественное призрение в деятельности земств (на примере Мариупольского уезда Екатеринославской

губернии 1892 – 1913 гг.) / Новые страницы в истории Донбасса: Сб. Ст. / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1995. Кн. 4. С. 58 – 68.

46. Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск XI. – Донецьк. Донбас, 2003. 127 с.

47. Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск XII. – Донецьк. Донбас, 2004. 292 с.

48. Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск XIII. – Донецьк. Літопис, 2005. 226 с.

49. Лохматова А.І. Катеринославське земство/ А.І. Лохматова. – Запоріжжя: 1999. 200 с.

50. Лохматова А. И. Екатеринославское земство: социальный состав, бюджет и практическая деятельность (1866 – 1913): автореф. дис....канд. ист. наук: 07.00.02 / Запорожский государственный университет. Запорожье, 1994. 18 с.

51. Мазур П. И. Мариупольское уездное земство: год 1918. Вечерний Мариуполь. 2008. 12 дек. (№ 15) С. 1 – 4.

52. Мазур П. И. Земские школы в греческих селах Приазовья. Мариуполь: Мариупольское общество греков, 2000. 42 с.

53. Мазур П. И. За что, Господи ? Мариуполь, 1937 год: «Греческая операция» / сб. очерков. Мариуполь: Азовье, 2007. С. 103.

54. Мазур П. І. Колиска земської народної школи. Сторінки з життя Миколи Олександровича Корфа. / Історико-педагогічне видання. Маріуполь: Азов'є, 2009. С. 148.

55. Мазур П. І. На зламі...(Просвіта в Маріуполі: 1989 – 1991 роки). Краєзнавчі нариси. Маріуполь: Азов'є, 2008. С. 68.

56. Мазур П. І. Радість учити і вчитись. Маріуполь, 1994. С. 96.

57. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний університет. Донецьк, 1998. 16 с.

58. Мармазова О. И. Учительские кадры Донбасса в конце XIX – начале XX вв. / Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 4 / Сост. З.Г. Лихалобова. – Донецк, 1995.

59. Материалы Мариупольского уездного земства по ведению Всеобщего обучения в уезде, - Мариуполь / типография Бр. Э и А Гольдрин, – 1909.

60. Мельник Л. Г. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн.. 2 – I – 90 XX століття: навч. посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. . – Київ: Либідь, 1992. 464 с.

61. Миколаєнко І. М. Рябцев В. П. Упродовж століття (енциклопедичні та довідкові видання про утворення та діяльність земств на українських землях) / Вісник Київського національного університету ім.Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 43. Київ, 2000. С. 4.

62. Миколаєнко І. М. З досвіду діяльності земських установ на території України (1864 – 1919) / Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Історія. Вип. 63 – 64. Київ, 2002. С. 93 – 95.

63. Місцеве самоврядування: Збірник нормативно-правових актів / за ред. М. І. Панова. Харків: Гриф, 2002. 688 с.

64. Музиченко П. П. Історія держави і права України / навч. посіб. Київ: Знання, 2000. С. 278 – 279.

65. Нестерцова С. М. Благотворительность / История родного края. Ч. – 1. / уч. пособие. Донецк, 1998. С. 284.

66. Носенко О. В. Самоврядна діяльність земств південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис....канд. ист. наук. 07.00.01 / Східноукраїнський націон. університет ім. Володимира Даля. Луганськ, 2006. 39 с.

67. Овінніков В.І. Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск II. Ювілейний. – Донецьк: 1994. 184 с.

68. Осипов В. Некоторые итоги деятельности Екатеринославского губернского земства за 50 лет его существования / 50-летие Екатеринославского губернского земства 1866 – 1916. Екатеринослав, 1916. С. 12 – 23.

69. Отчет о временных педагогических курсах для учащих народных школ Мариупольского уезда и города Мариуполя, бывших летом 1914 г. с 16 июня по 21 июля в г. Мариуполе / типография Бр. Э и А Гольдрин, – 1914.

70. Отчет о временных педагогических курсах для учащих народных школ Мариупольского уезда и города Мариуполя, бывших летом 1910 г. с 15 июня по 7 июля в г. Мариуполе / типография Бр. Э и А Гольдрин, – 1910.

71. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1890 год / печатано в Типо - Литографии А.А.Фронта, - 1891.

72. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год / печатано в Типо - Литографии А.А.Фронта, - 1887.

73. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1870 год / печатано в Типо - Литографии А.А.Фронта, - 1871.

74. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1895 год / печатано в Типо - Литографии А.А.Фронта, - 1896.

75. Папуш И. А. Творческая деятельность греков Приазовья. Конец XIX – XX век. Энциклопедический справчник / ред. И. А. Папуш. *Приазовский рабочий*, 2000. С. 128.

76. Писсава В. В. Володарський район: греки и греческие общества. Мариуполь: Новый мир, 2010. 220 с.

77. Подгайко М. К. Особливості запровадження Земської реформи в Мариупольському повіті Катеринославської губернії. / Історія. Грані. № 12 (104) грудень. 2013.

78. Проценко А. Феоктист Хартахай: народний просветитель: худож. – докум. очерки. Мариуполь: Азовье, 2006. 107 с.

79. Романцов В. М. Мариупольський міський народний університет. Історичні витоки МДУ /В. М. Романцов/ Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: зб.матеріалів Міжнар. наук.–практ. конф., м.Мариуполь, 23 – 25 травня 2011. С.135 – 136.

80. Решение об образовании земских учреждений в Мариупольском уезде (С.А. Калоеров, «В послереформенной царской России», т.3 - с. 75)

81. Саенко Р. Мариуполь – мой любимый город...: Очерки по истории города и края. Мариуполь, 2010. С. 142 – 144, 194, 282.
82. Самоутугин С. Святитель Игнатий Мариупольский: подвиг веры и созидания: материалы Всеукр. науч. конф., г.Мариуполь, 15 – 16 ноября 2011. / ред. кол. С.Самотугин, С.Плотников, Р.Божко и др. – Мариуполь, 2011. С. 4, 8 – 10, 16, 35, 62, 69, 71.
83. Сараєва О.В. Повітові земства Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: структура, склад, аналіз діяльності./ Наукові праці. Том 104. Випуск 91.
84. Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 годы, часть II/ печатано в Типо - Литографии А.А.Фронта, - 1894.
85. Скалон В. Земские учреждения / *Энциклопедический словарь* Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. – СПб., 1894. Т. XII. С. 300.
86. Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А. Г.Слюсаренко, В. І.Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. Київ: Вища шк., 2000. 663 с.
87. Смолій В. А. Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХVІІ – ХІХ ст.: Історико-біографічні нариси. Київ, 2001. С.94, 101, 220 – 227.
88. Смолій В. А. *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 39.
89. Старков О. В., Башкатов Л. Д. Место и роль земских учреждений в системе государственной власти России в п.п. ХІХ-ХХ вв. / *История государства и права*. № 1. 2001. С. 16-17.
90. Сторожук А. Н. Связующая нить времен. Очерки истории библиотек г. Бахмута – Артемовска. Артемовск, 1998. 64 с.
91. Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія і сучасність ч.1: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Аквілон – Плюс, 2008. 352 с.

92. Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекций народных училищ. Вып. 4. Екатеринославская дирекция. Одесса, 1891. – 109 с.
93. Фадеев В. Земское и городское самоуправление в дореволюционной России. Москва, 1996. 20 с.
94. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ: Академія, 2001. 528 с.
95. Хараджаев Д. А. Мариуполь и его окрестности. Изд. почетного попечителя. Мариуполь, 1892. 579 с.
96. Число учащихся в земских школах в Мариупольском уезде в 1877 – 1878 учебном году (С.А. Калоеров, «В послереформенной царской Росии», т.3 - с. 158)
97. Чижевский П. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания, 1866 – 1899. Александровск, 1900. 1152 с.
98. Шумілова І. Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський держ. пед. університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 32 с.
99. Шумілова І. Ф. Особливості морального виховання в земських школах Північного Приазов'я (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): зб. наук. пр. Київ: Пед. думка, 2000. Кн.ІІ. С. 141-146.
100. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 – початок 30-х років ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 47, 143.
101. Яруцкий Л. Д. Выдающиеся греки-мариупольцы. Мариуполь: *Приазовский рабочий*, 1991. С. 6, 9, 10, 13.
102. Яруцкий Л. Д. Мариупольская мозаика: в 2 т. / Л.Д.Яруцкий. – Мариуполь: *Приазовский рабочий*, 1998. – Т. 1: Рассказы краеведа. С. 180, 326.

103. Яруцкий Л. Д. Мариупольская мозаика: в 2 т. / Л.Д.Яруцкий. – Мариуполь: *Приазовский рабочий*, 2002. – Т. 2: Документальные повести и рассказы краеведа. С. 12 – 14.

104. Яруцкий Л. Д. Мариупольская старина: Рассказы краеведа /Л.Д. Яруцкий. Мариуполь: Новый мир, 2008. - С. 66 – 73, 79, 111, 112, 114, 115, 135, 147, 152, 153, 229, 233, 235, 236, 249, 267, 268, 315.

105. Яруцкий Л. Д. Пушкин в Приазовье: литературно-краеведческий очерк / Л.Д. Яруцкий. Мариуполь: *Приазовский рабочий*, 1991. С. 109 – 111.

Б. Свідцтво про закінчення Нікольського початкового народного училища
Гончаренко З.Є.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Мариупольскій Уѣздный Училищный Совѣтъ сямь
удостовѣряетъ, что *сынъ крѣстьянина села Заплати-*
вки Мариупольскаго уѣзда, Захарій Овдо-
ншиловъ Гончаревъ въ 1908 году учебнаго году

успѣшно окончилъ 6 курсъ ученія въ *Никольск-*
комъ (начальномъ) начальномъ народномъ училищѣ.

Выдано *суббота* 30 дня 1908 года.

За Предсѣдатель Совѣта
Инспекторъ Народныхъ Училищъ *[подпись]*

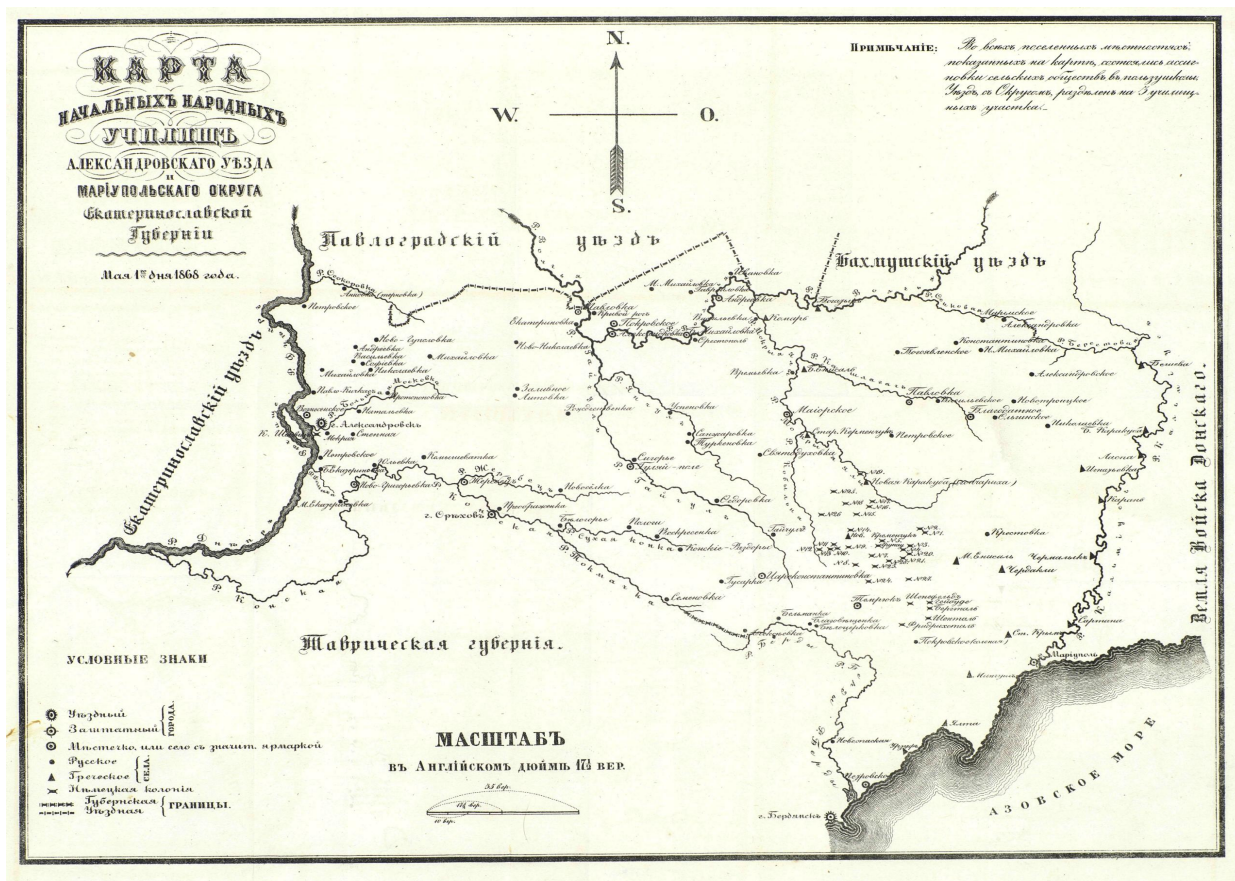
Члены: *[подписи]*

№ 855 Совѣта училища.

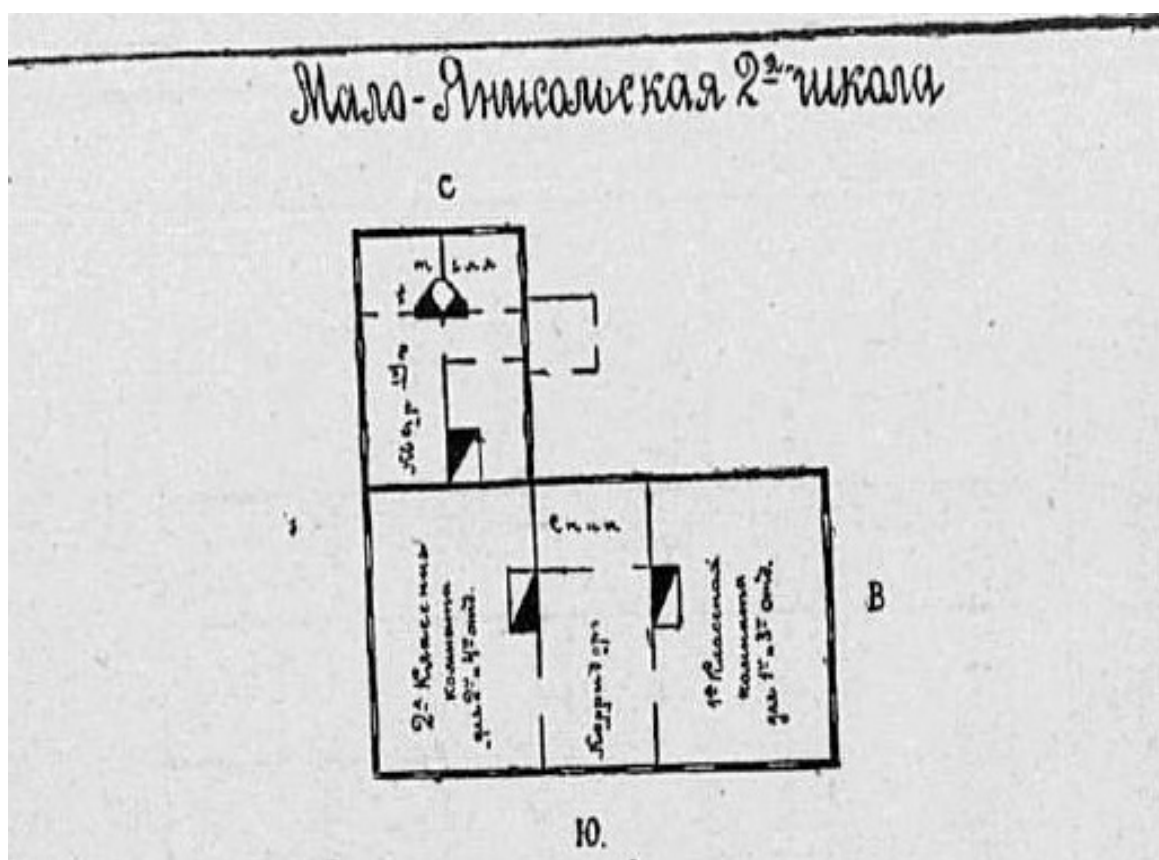
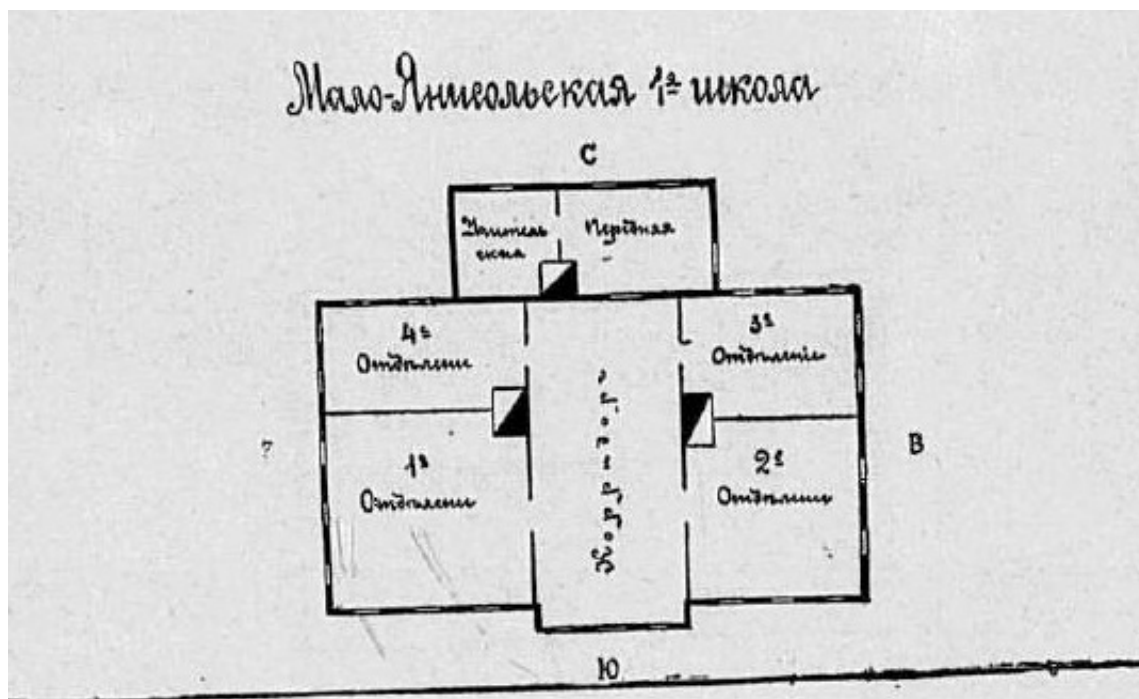
В. Фото Гончаренко З.Є.

Г. Мапа початкових народних училищ Олександрівського повіту та Маріупольського округу Катеринославської губернії (1868р.)

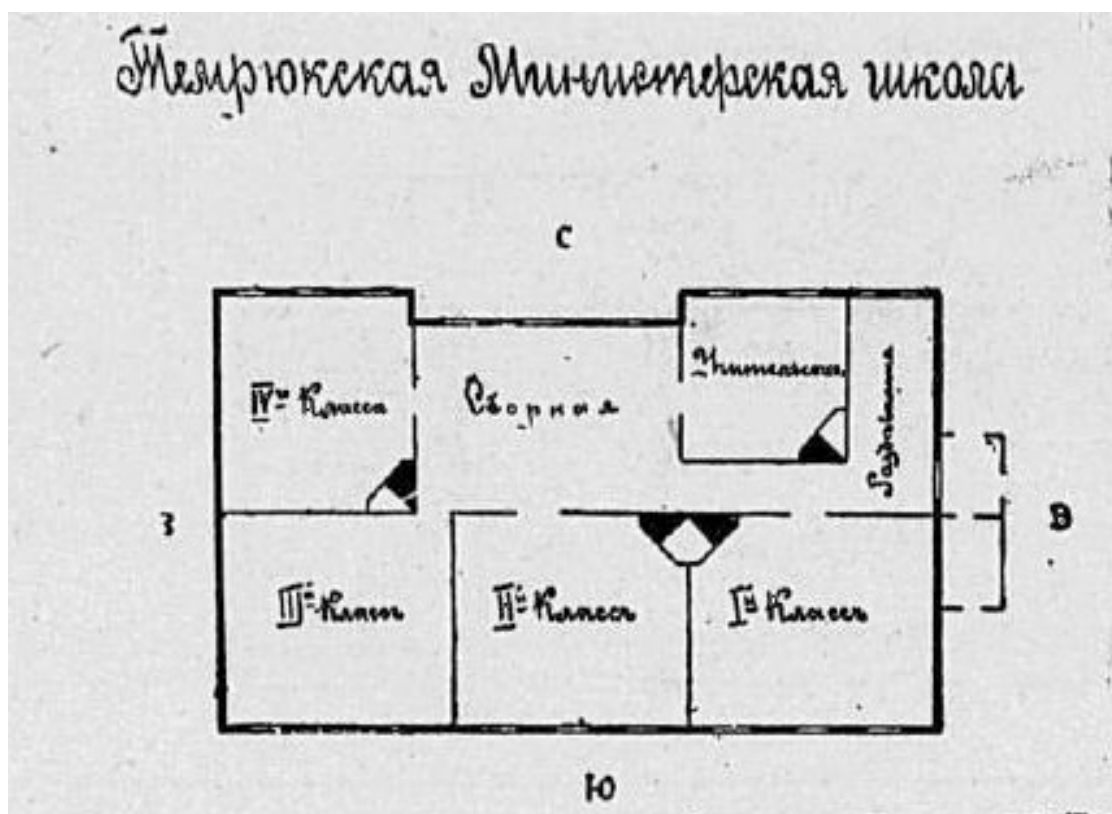
Д. Схеми Мало-Янисольської 1-ї та 2-ї шкіл.

Е. Схема Темрюцької земської школи.

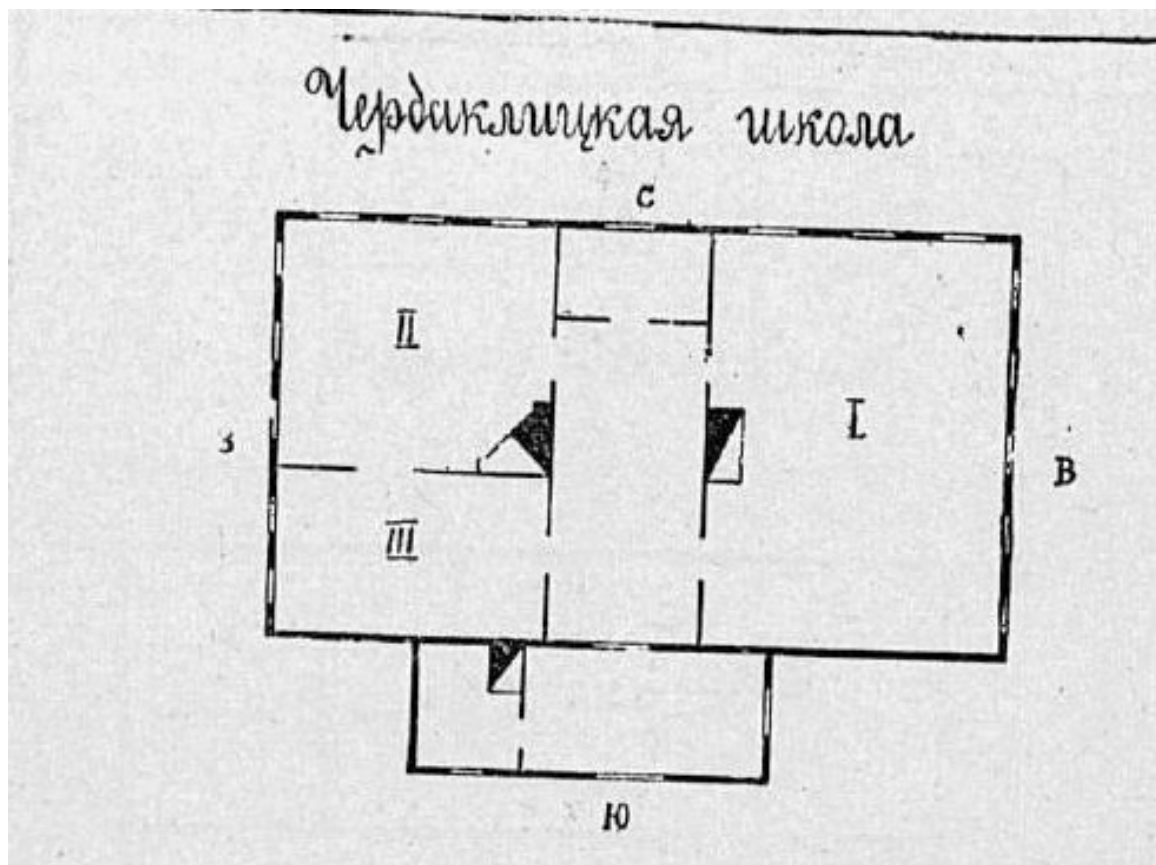

Ж. Схема Темрюцької міністерської школи.

И. Схема Чердакліцької школи.

К. Фото сім'ї Сумятіна Є.Т., с.Темрюк.

Л. Фото духового оркестру Володарської семирічної школи

М. Фото директора Володарської школи Проценко Федіра Матвійовича, який проводить практичну роботу у фізикабінеті з учнями

Н. Фото випуску учнів Володарської середньої школи

П. Фото учнів на уроці домоведення у Володарській середній школі

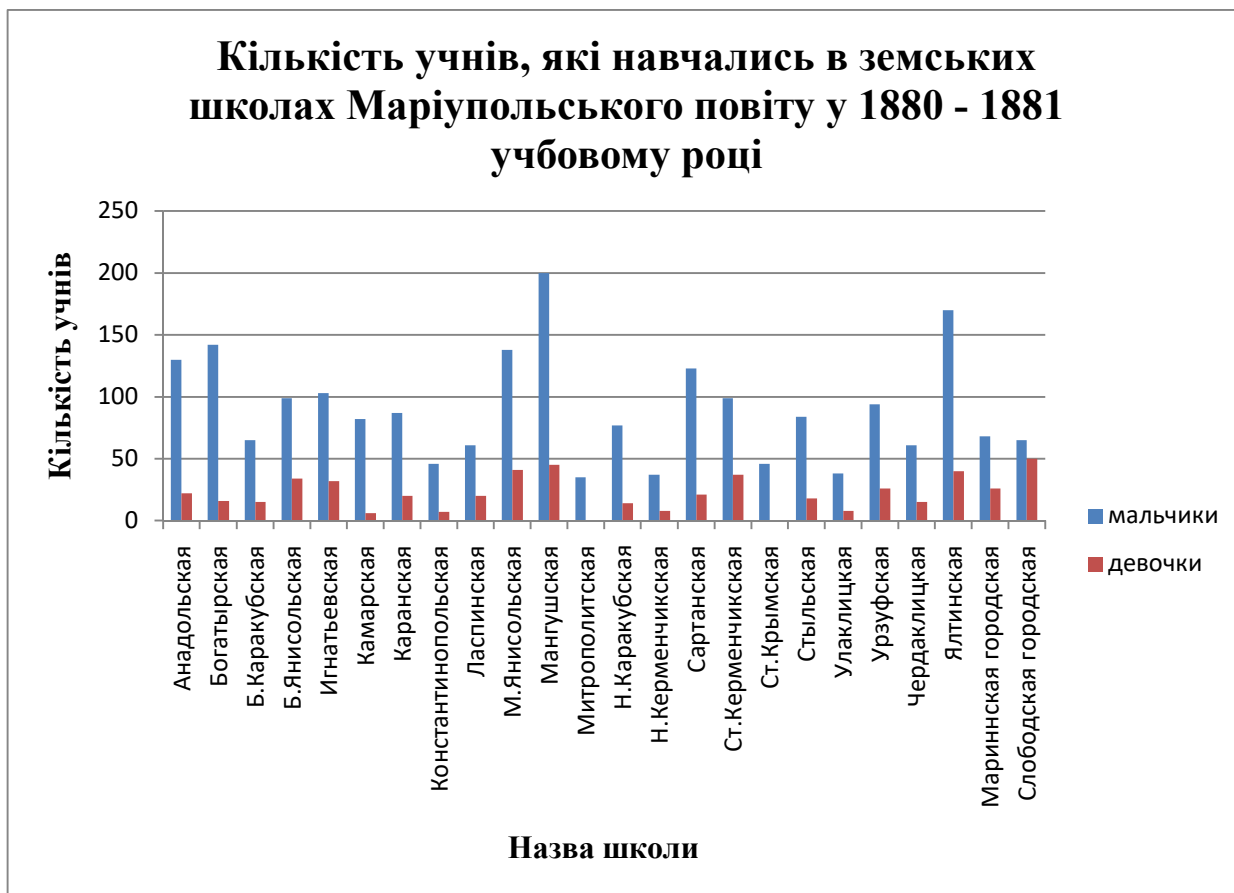
Р. Фото випуску учнів Темрюцької семирічної школи

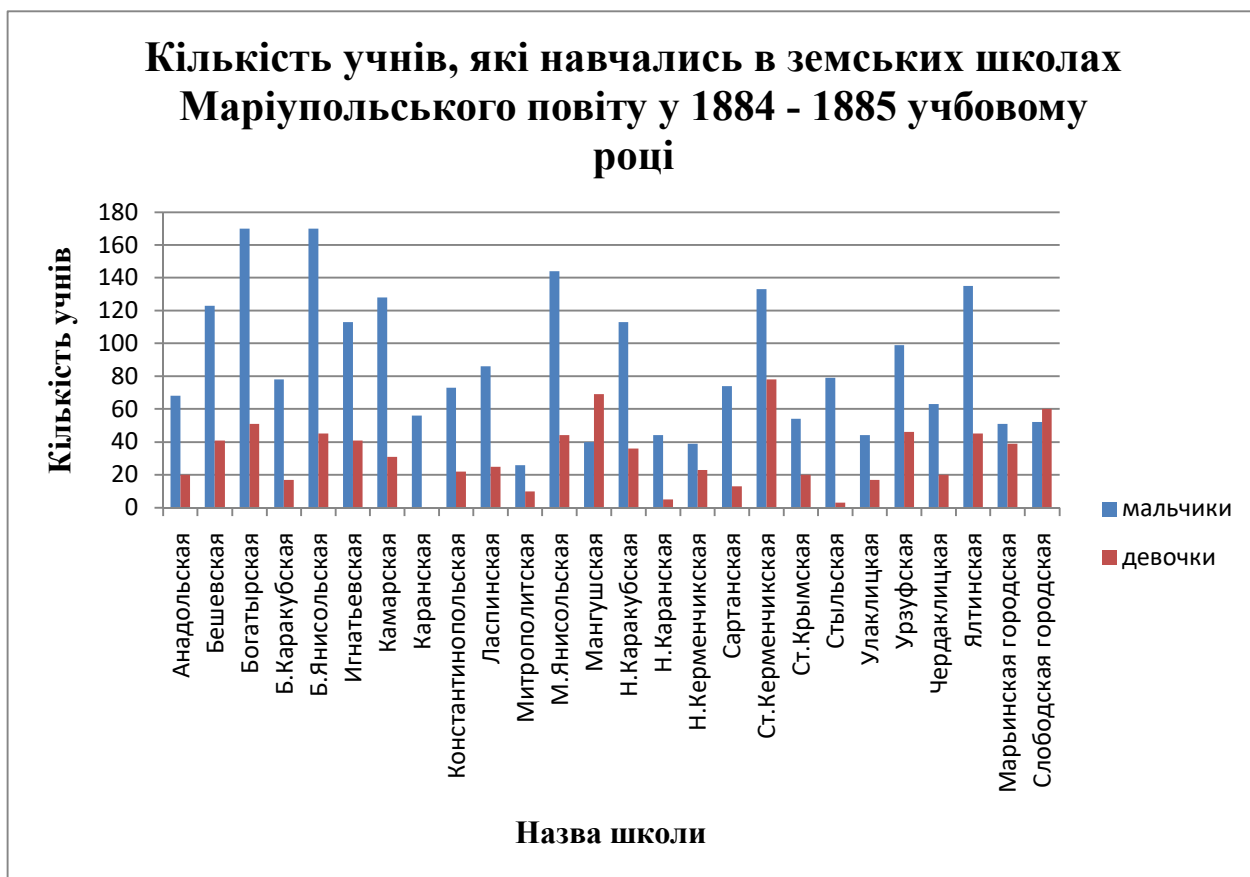
С 1. Діаграма про кількість учнів в земських школах Маріупольського повіту за 1877 – 1878 навчальний рік.

С 2. Діаграма про кількість учнів в земських школах Маріупольського повіту за 1880 – 1881 навчальний рік.

С 3. Діаграма про кількість учнів в земських школах Маріупольського повіту за 1884 – 1885 навчальний рік.

С 4. Діаграма про кількість учнів в земських школах Маріупольського повіту за 1890 – 1891 навчальний рік.

